

Neoliberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi?

Fikret Şenses
İktisat Bölümü
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Ankara 06531

Neoliberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi?

Fikret Şenses*
ODTÜ İktisat Bölümü

1) GİRİŞ

Dünya nüfusunun dörtte üçlük bir kısmını oluşturan az gelişmiş ülkeler önemli bir kalkınma sorunuyla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu soruna karşı, özellikle son elli yılda gösterilen ilgiye karşın bu ülkelerle sanayileşmiş ülkeler arasında büyük refah farklılıklarının bulunduğu, bu ülkelerde yaşayan milyonlarca insanın hâlâ yeterli beslenme, sağlık, eğitim gibi olanaklardan yoksun olduğu, işsizlik ve yoksulluk gibi sorunlarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Zaman içinde evrim geçiren kalkınma kavramının bugün kendi kendine sürdürülebilir büyüme, üretim biçiminde yapısal değişim, teknolojik yenilik, sosyal, siyasal ve kurumsal yenileşme ve insanların yaşam koşullarında yaygın iyileşme gibi temel unsurlardan oluştuğu konusunda geniş bir görüş birliği bulunmaktadır.¹

Birçok diğer alanda olduğu gibi, kalkınma sorununa ilişkin tartışmalar da son yıllarda artan ölçülerde yaygın bir küreselleşme söylemi içinde yapılmaktadır. Kalkınma kavramının aksine, küreselleşmenin yeterli bir kavramsal olgunluğa ulaştığı ve üzerinde fikir birliği oluşan bir tanımı olduğu söylenemez. Bununla birlikte, küreselleşmenin en yaygın kullanımında mal ve hizmetlerin, üretim faktörlerinin, teknolojik birikimin ve finansal kaynakların ülkeler arasında serbestçe dolaşabildiği ve faktör, mal, hizmet ve finans piyasalarının giderek bütünleştiği bir süreç anlamı taşıdığı söylenebilir. Bu alanlarda ulus devletlerin etkisinin giderek zayıflaması, buna karşılık çokuluslu şirketlerin başat bir rol üstlenmesi de küreselleşme sürecinin en temel özellikleri arasında yer almaktadır. İktisat dışındaki sosyal bilimcilerin ise küreselleşme sürecinin “sosyal ilişkilerde ve karşılıklı bağımlılıkta dünya çapında artış” gibi özelliklerini ön plana çıkardıkları görülmektedir.²

Küreselleşme, ortaya çıkmasındaki nedenler, temel özellikleri ve etkileri açısından da tartışmalı bir konudur. Öte yandan, günümüzdeki küreselleşme tartışmalarının bu boyutlarıyla son çeyrek yüzyılda bütün dünyada giderek yaygınlaşan neoliberal iktisat politikalarıyla ilişkilendirildiği gözlenmektedir. Neoliberal küreselleşme olarak tanımlanabilecek bu süreçte kalkınma olgusu doğrusal bir süreç olarak değerlendirilmekte ve piyasa ekonomisinin mutlak hâkimiyetiyle sonuçlanan bir “ideal son”la özdeşleştirilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, neoliberal küreselleşme süreci içinde kalkınma açısından ortaya çıkan fırsat ve engelleri tartışmak, bu süreçle kalkınma arasındaki ilişkiyi bütüncül olma kaygısı taşımadan ana hatlarıyla sorgulamaktır. Neoliberal iktisat politikaları küreselleşme sürecini besleyen temel unsur olarak belirlenmekte ve bu sürecin kalkınma açısından fırsatlardan çok engeller oluşturduğu ve kalkınma amacıyla kimi temel açılardan çeliştiği sonucuna varılmaktadır.

*Bu yazının ilk taslağını okuyup değerli görüş ve eleştirilerini bana iletme zahmetine katlanan Saniye Dedeoğlu ve Cem Somel’e, yazıdaki bütün hata ve eksikliklerin sorumluluğu bende kalmak üzere teşekkür ederim.

¹ Bu tanım için bkz. Adelman (2000: 1).

² Bkz. Subaşat (2004).

Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Bu girişten sonraki ikinci bölümde neoliberal küreselleşme sürecinin ortaya çıkmasındaki temel etmenler özetlendikten sonra üçüncü bölümde, bu süreçte belirleyici bir rol oynayan ana parametreler üzerinde durulmaktadır. Dördüncü bölümde, neoliberal küreselleşmeye ilişkin temel tartışma alanları birkaç ana başlık altında özetlendikten sonra bu sürecin temel etkileri ana hatlarıyla tartışılmaktadır. Çalışmanın beşinci bölümü neoliberal küreselleşme sonunda gelinen noktanın kalkınma açısından değerlendirilmesine ve kalkınma çalışmalarının geleceğine yönelik kimi öngörü ve önerilerimize ayrılmıştır. Altıncı ve son bölümde ise çalışmanın sonuçlarına yer verilmektedir.

2) KÜRESELLEŞMENİN KÖKENLERİ VE OLUŞUMU

Son çeyrek yüzyılda hızlanan ve küreselleşme olarak nitelenen sürecin ortaya çıkmasında bilişim ve iletişim teknolojilerindeki hızlı değişim, taşıma/ulaştırma maliyetlerindeki azalma ve bunların üretim teknikleri ve piyasaların bütünleşmesi üzerinde yarattığı köklü değişiklikler kuşkusuz önemli ölçüde etkili olmuştur. Bugünkü küreselleşme sürecinin kökenleri neoliberalizmin 1970'li yılların sonlarında başlayan yükselişiyle yakından ilişkilendirilebilir. Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yirmibeş otuz yıllık dönem de özünde 1870-1913 yılları arasına düşen birinci küreselleşme döneminin kimi önemli izlerini taşımakta ve ona dönüş işaretleri vermektedir. Bu dönemde, dış ticaret serbestleştirilmesi yolunda önemli adımlar atılmış olması, çokuluslu şirketlerin önem kazanması, üye ülkelerin iktisadi bütünleşmesi amacıyla oluşturulan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun dünya ekonomisi içindeki etkisini artırması ve başta Batı Avrupa'ya yönelik olmak üzere işçi göçünün önemli boyutlara ulaşması bu doğrultudaki gelişmeler arasında yer almaktadır. Ancak bu dönemin küreselleşme olarak nitelendirilmesini engelleyen iki temel unsur bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda siyasal anlamda bağımsızlıklarına kavuşan azgelişmiş ülkelerin, serbest piyasa ağırlıklı politikalar aracılığıyla dış dünya ile bütünleşmek yerine devlet önderliğinde içe dönük sanayileşme politikaları uygulamayı yeğlemiş olmaları ve sanayileşmiş kapitalist ülkelerin de Soğuk Savaş'ın etkili olduğu bu dönemde bu gelişmeye göz yummuş olmalarıdır. Bu bağlamda ikinci temel unsur, bu ülkelerin birçoğunun doğrudan yabancı sermaye konusuna dikkatli ve hatta kuşkulu bir biçimde yaklaşmaları, dış yardımlardan medet umarak devletten devlete borçlanmayı ön planda tutmaları ve uluslararası finans piyasalarının büyük ölçüde dışında kalmalarıdır.

1973-80 dönemi, 1980 sonrasında ivme kazanacak küreselleşme sürecinin ortaya çıkması açısından önemli gelişmelere sahne oldu. Petrol ihracatçısı ülkelerin ellerindeki petrodolarlar içe dönük sanayileşme stratejileri uygulayan ülkelerin artan finansman gereksinimini karşılamak amacıyla sanayileşmiş ülkelerdeki finans kuruluşları yoluyla azgelişmiş ülkelere yönlendirilmeye başlandı. Bunun sonucunda, kısa sürede önemli bir artış gösteren uluslararası özel finansal akımlar, bir yandan azgelişmiş ülkelerde uygulanmakta olan içe dönük sanayileşme modelinin bir süre daha sürmesine olanak tanırken, diğer yandan özel finansal piyasaların önemini artırarak şimdiki küresel dalganın öncü bir unsuru oldu. Bu sürecin sonunda ortaya çıkan uluslararası borç krizi bu modelin sona ermesi ve uluslararası kuruluşlar güdümünde neoliberal politikaların azgelişmiş ülkelerin çok büyük bir kısmını içine alacak bir biçimde yaygınlaşması ve bugün küreselleşme diye adlandırılan sürecin fiilen başlaması anlamına geldi. Ardarda gelen petrol krizleri sırasında petrol ihracatçılarıyla ithalatçıları arasında gözlenen çıkar çatışmalarının katkısıyla azgelişmiş ülkelerin birlikte tek bir vücut olarak hareket etme çabalarının sekteye uğraması ve sonunda bu birlikteliğin çöküşü

ve Kalkınma İktisadı'na ilginin azalışı küreselleşme sürecinin yaygınlaşmasıyla aynı yıllara rastladı.

Sanayileşmiş kapitalist ülkelerde verimlilik artışlarının önemli ölçüde yavaşlaması ve hızla artan dünya petrol fiyatlarının da etkisiyle şiddetlenen stagflasyonist eğilimler bu ülkeleri de sermaye birikim sürecinin sürdürülmesi konusunda yeni arayışlara itti. Aynı dönemde, Reagan-Thatcher rejimlerinin başını çektiği bir ortamda neoliberalizmin yükselişe geçtiği sanayileşmiş ülkeler için dünya nüfusunun çok büyük bir kısmını oluşturan azgelişmiş ülkeler ilk akla gelen çıkış yolu oldu. Azgelişmiş ülkelerin dünya kapitalist sistemine bu dönemde eklemlenmesini sanayileşmiş ülkeler açısından gerekli kılan birkaç temel unsur ön plana çıktı. Bunlardan birincisi, azgelişmiş ülkelerin sosyalist bloka ek olarak ayrı bir güç olarak ortaya çıkması ve mevcut güçler dengesini sorgulayarak uluslararası yeni ekonomik düzen çağrısında bulunmasıdır. İkinci unsur, başta yeni sanayileşen ülkeler olmak üzere azgelişmiş ülkelerde hız kazanan sanayileşme çabalarının sanayileşmiş ülke sanayilerinin uluslararası rekabet gücü açısından yarattığı kaygılardır. Üçüncü unsur ise, borç krizinin sanayileşmiş ülke finans piyasalarında yarattığı deprem sonucunda azgelişmiş ülkelerin borçlarını ödeme kapasitelerinin ancak ihracata yönelmeleriyle mümkün olabileceği yolundaki değerlendirmelerdir.

1970'li yılların sonunda, aynı amaçlar doğrultusunda birlikte hareket etmeye başlayan IMF ve Dünya Bankası'nın katkılarıyla neoliberal ekonomi politikaları azgelişmiş ülkelerin büyük bir kısmına hızla yayıldı.³ Bu politikalar, mal ve faktör piyasalarında fiyat müdahalelerinin kaldırılması, dış ticaretin ve finans piyasalarının serbestleştirilmesi, kamu iktisadî kuruluşlarının özelleştirilmesi, doğrudan yabancı yatırımların ve dış finansal akımların serbestleştirilmesi, eğitim ve sağlık başta olmak üzere sosyal hizmet alanlarında özelleşme eğilimlerinin yaygınlaşması ve işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi gibi amaçları ön planda tutarak bu ülkeleri dışa açık serbest piyasa ekonomisi doğrultusunda dönüştürme yolunda etkili oldu. Bu politikalar değişik ülkelerde farklı sıralama ile ve farklı bir hızda uygulanmış olsalar da⁴ bu amaçlar doğrultusunda birbirini destekleyen kendi içinde tutarlı bir önlemler demeti oluşturdu.

Neoliberal küreselleşmenin kök salması ve derinleşmesinde, etkili sanayileşmiş ülkeler ve IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşları çok önemli bir rol oynadı. Bu kuruluşların, başta ABD olmak üzere ana hissedarlarıyla yakın ilişkileri, öteden beri bilinmekle birlikte son on, onbeş yılda iyice gün yüzüne çıktı. Özellikle kısa dönem istikrarsızlık içindeki azgelişmiş ülkelerin iktisat politikalarına müdahalesi oldukça eskilere dayanan IMF'ye 1980'li yıllarda Dünya Bankası da eklendi ve yapısal uyum politikaları aracılığıyla, özellikle dış ticaret serbestleştirilmesi ve özelleştirme gibi alanlarda önemli ölçüde etkili oldu. 1993 yılında sonuçlanan yedi yıllık uzun Uruguay müzakere sürecinin bir ürünü olarak 1995 yılında kurulan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) de neoliberal küresel düzenin kurumsal yapısının temel taşlarından birini oluşturdu. DTÖ, bazı önemli alanlarda azgelişmiş ülkelerin hareket alanını kısıtlayıcı yeni denetim mekanizmalarının gündeme gelmesinde önemli bir rol üstlendi.

³ Latin Amerika bağlamında bu yönde bir değerlendirme için bkz. Öztürk ve de Olivier (2004).

⁴ Örneğin özelleştirme, Rusya'da en baştan kamu açıklarının kapatılması amacıyla ilişkilendirilirken (bkz. Bedirhanoglu,2004) Türkiye'de bu amaç uzun süre etkinliğin artırılması amacıyla gölgesinde kalmıştır.

Kamuoyunun dikkatlerini diğer iki kurum kadar çekmese de DTÖ, liberalleşme eğilimini mal ticaretinin ötesinde hizmet ticaretine ve dış ticaretle ilgili olarak fikrî mülkiyet hakları ve yatırım alanlarına doğru genişletme açısından etkili bir güç olarak ortaya çıktı. Kuruluşundan bu yana kısa bir süre geçmesine karşın DTÖ şimdiden, Dünya Bankası ve IMF ile aynı amaçlar doğrultusunda hareket edeceğinin işaretlerini vermeye başladı. DTÖ, az gelişmiş ülkelerin dış ticarete, yabancı sermaye yatırımları ve teknoloji akımlarına daha açık bir hale gelmelerini sağlayarak, çokuluslu şirketlerin hareket alanındaki engelleri kaldırarak, emek ve çevre standartları ve rekabet politikası gibi konuların bu çerçevede gündeme gelmesine yol açarak bu ülkelerin devlet müdahale alanını özellikle sanayileşme politikası açısından önemli ölçüde daraltan bir işleve sahip olduğunu kanıtladı.⁵

Sovyetler Birliği'nin parçalanmasını izleyen yıllarda eski sosyalist ülkelerin de neoliberal bir dönüşüm süreci içine girmiş olmaları küreselleşme süreciyle bu dönüşüm arasındaki karşılıklı etkileşimi artıran ve az gelişmiş ülkelerde “başka alternatif yok” söylemini yaygınlaştıran bir etki yarattı. Aynı doğrultuda bir başka gelişme, 1997 yılında patlak veren Asya Krizi oldu. Bu kriz, neoliberal modelin taraftarları için az gelişmiş ülkelere neoliberalizm karşısında oldukça farklı bir gelişme modeli sunan Doğu Asya ülkelerinin etkisinin kırılması açısından önemli bir fırsat yarattı.⁶

Küreselleşme sürecinin hız kazanmasında etkili bir rol oynayan neoliberal iktisat politikalarının olumsuz sonuçları ortaya çıkmaya başladığında bu politikaları savunanların tepkisi bu yaklaşımın köklü bir biçimde yeniden gözden geçirilmesi biçiminde olmadı. Tam tersine, yoksullukla mücadele ve iyi yönetim amaçları ön plana çıkarılarak daha sonraki bölümlerde tartışılacağı üzere olumsuz sonuçlar, uygulanan politikalar yerine az gelişmiş ülkelerin bunları uygulamadaki kusur ve yetersizlikleriyle ilişkilendirilerek neoliberalizmin derinleşerek kök salması amacı güdüldü. ABD Başkanı G. Bush'un Mart 2002'de yaptığı konuşmadaki şu görüşleri⁷ uluslararası kuruluşların iyi yönetim olarak ön plana çıkardıkları bu yeni yaklaşımı çok çarpıcı bir biçimde özetlemektedir.⁸

“Daha fazla yardımı **siyasal ve yasal** (benim vurgum) ve ekonomik reformlara bağlamalıyız. Yılda 5 milyar dolarlık artış adilane bir idare gösteren, insanlarına yatırım yapan ve ekonomik özgürlükleri teşvik eden ülkelerin projelerine yönlendirilecektir.”

1980'li yılların başlarında neoliberal iktisat politikalarının da katkısıyla hız kazanan küreselleşme süreci, dış ticaret, yabancı sermaye ve özellikle finansal akımların hızla artmasında⁹ ve çok uluslu şirketlerin etkinlik alanının genişlemesinde önemli bir rol oynamıştır.

⁵ DTÖ çerçevesinde gündeme gelen uygulamaların gelişmekte olan ülkeler açısından ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Wade (2003).

⁶ Kazakistan ve Kırgızistan'ın sosyalizm sonrası dönemdeki model arayışlarında en çok ilgilendikleri modelin G.Kore ve Japonya modeli olması bu modelin gelişmekte olan ülkeler açısından önemini doğrulamaktadır.Bkz. Güneş (2004).

⁷ <http://www.whitehouse.gov>.

⁸ Yardımı “belirli bir standartta yönetim” şartına bağlamayı savunan bu doğrultudaki görüşlere diğer yüksek gelirli ülkelerde de raslamak mümkündür. Bkz. Avustralya Başbakanı John Howard'ın 23 Ağustos, 2002 tarihli konuşması.

⁹ Örneğin, uluslararası finans piyasalarında günlük işlem hacminin döviz cinsinden 1990'lı yılların ortalarında 1.8 trilyon dolara ulaşması, tahvil ve teminatların değerinin ABD'de 1980'li yılların başında GSYİH'nin sadece

3) KÜRESELLEŞME: ANA PARAMETRELER

Küreselleşme olgusunu kavrayabilmenin en temel önkoşulu onun çerçevesini oluşturan ve yörüngesini belirleyen ve aşağıda birkaç başlık altında toplayabileceğimiz ana parametrelerinin iyi anlaşılmasıdır.

Dengesiz Güç İlişkileri

Küreselleşme süreci dünyadaki güçler dengesinin az gelişmiş ülkeler karşısında sanayileşmiş ülkelerin, genel olarak da emek karşısında sermaye kesiminin giderek güçlendiği bir çerçevede gelişmektedir. Sermaye stoku, sanayi üretimi, dış ticaret ve teknolojik birikim açısından sanayileşmiş ülkelerin hâkim konumu dünya ekonomisindeki güç ilişkilerinin temelini oluşturmakta ve az gelişmiş ülkelerin hareket alanını en baştan kısıtlamaktadır. Örneğin, dış ticaret ilişkileri açısından, sanayileşmiş ülkeler ihracat ve ithalatlarının çok büyük bir kısmını birbirlerine yönlendirirken az gelişmiş ülkelerin ihracat ve ithalatının büyük bir kısmı sanayileşmiş ülkeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin iktisat politikaları üzerindeki etki ve denetim alanlarını neoliberal küreselleşme süreci içinde daha da genişleten uluslararası finans kuruluşlarının bu dengesiz güç ilişkilerinin daha da bozulmasında etkili bir rol oynadıkları gözlenmektedir.

Sanayileşmiş ülkelerin hâkim konumda olduğu mevcut güçler dengesi, bu ülkelerin kendi çıkarlarını ön plânda tutan tutum ve davranışlarıyla birleştiğinde az gelişmiş ülkeler için ek güçlükler yaratmaktadır. O kadar ki, sanayileşme süreçlerini etkin devlet müdahalesi ve korumacı politikalar yoluyla gerçekleştirmiş olan sanayileşmiş ülkelerin şimdi aynı yoldan geçmek isteyen az gelişmiş ülkelerin yolunu neoliberal politika uygulamaları aracılığıyla tıkadığı doğrultusundaki saptamalar giderek daha çok taraftar bulmaktadır.¹⁰

Sanayileşmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelerin kendi tarihsel deneyimlerini unutturmak istercesine kalkınma çabalarına kendi öz çıkarları doğrultusunda yaklaştıklarına ve birçok konuda “çifte standart” uyguladıklarına ilişkin birçok örnek bulunabilir. Sanayileşmiş ülkeler, son yıllarda bir yandan işgücü piyasalarının esnekleştirilmesini savunurken diğer yandan az gelişmiş ülkelerde emek standartlarını vurgulayarak yeni bir korumacı eğilim içine girmektedirler. Bunun gibi, evrenin korunması için önerdikleri düzenlemelerin de bir ölçüde az gelişmiş ülkelerin sanayileşme ve büyüme çabalarını kısıtlama ve rekabet gücünü azaltma amacından güdüldüğü söylenebilir. Öte yandan, ABD’nin 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki hızlı sanayileşmesinin çevrenin korunması konusunda büyük bir duyarsızlık içinde gerçekleştirildiği,¹¹ sanayileşmiş ülkelerin dünya nüfusu içindeki paylarıyla orantısız bir biçimde çevrenin tahribatından sorumlu olduğu ve zararlı atıkları az gelişmiş ülkelere yönlendirme konusunda duyarsız davrandıkları nedense gözardı edilmektedir.

Neoliberalizmin yoksulluğa bakış açısının da özçıkara dayalı ulusal ve uluslararası güç ilişkileri tarafından biçimlendiği gözlenmektedir. Kapitalizmin, özellikle 19. yüzyıl deneyimi artan yoksulluğun toplumsal gündemde ön plana çıkabilmesinin birbiriyle yakından ilintili iki temel önkoşulu olduğunu göstermektedir. Bunlardan birincisi, artan yoksulluğun varlıklı

¹⁰ %10’undan 1993 yılında %135’ine yükselmesi finansal serbestleştirilmenin bu dönemde kazandığı hızı göstermektedir. Bkz. Chandrasekhar (2003: 217).

¹⁰ Bkz.. örneğin Chang (2003).

¹¹ Bkz. Marin (2004).

kesimlerin sağlığını ve genelde kamu düzenini tehdit edecek boyutlara varması, yani bu kesimlerin öz çıkarlarının yoksullukla mücadele yanlısı bir yönelimi gerekli kılması, ikincisi ise yoksul kesimlerin kendilerinin veya onların sorunlarına duyarlı kesimlerin yüksek bir örgütlenme düzeyine erişerek siyasal bir güç olarak ortaya çıkabilmesidir. Günümüzde öz çıkarın farklı bir boyutu, uluslararası finans kuruluşlarının artan yoksulluğu neoliberal reformların yaygınlaşması ve derinleşmesinin önünde bir engel olarak görmeleridir. Dünya Bankası'nın 1980'li yıllar boyunca neoliberal yapısal reformlar üzerinde yoğunlaşp yoksulluk konusunu ancak bu reformların olumsuz bölüşüm etkilerine yönelik eleştirilerin yoğunlaşmaya başladığı bir dönemde, 1990'lı yılların başında yeniden hatırlamış olması bu gözlemi doğrular niteliktedir.¹² Neoliberal yaklaşımın yoksulluğu belirleyen servet ve gelir dağılımı gibi konulardan ve onlarla yakından ilişkili siyasal güç ilişkilerinden olabildiğince uzak durması ve yoksulluğa karşı ilgisini ise belirli konjonktürlerde düşürüp belirli konjonktürde artırmakla birlikte her durumda retorik düzeyinde yüksek ama uygulamada düşük düzeyde tutabilmesi aynı doğrultuda değerlendirilebilecek özelliklerdir. Dünya Bankası'nın sosyalizm sonrası geçiş sürecindeki ülkelere önce "şok terapi" uygulamaları yolunda telkinde bulunup¹³ sonra bu telkin doğrultusundaki uygulamaların doğal bir uzantısı olarak ortaya çıkan yoksullukla mücadelenin de baş aktörlüğü rolüne soyunması Bretton Woods kuruluşları'nın önceliklerini ve içine düştükleri çelişkileri göstermesi açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Kalkınma Sorunsalına İdeolojik Yaklaşımlar

Bugünkü küresel düzen, dengesiz güç ilişkilerinin bir yansıması olarak, az gelişmiş ülkelerin genelde aleyhine çalışan bir süreç olarak ortaya çıkmasına karşın, başta uluslararası kuruluşlar olmak üzere neoliberal politikaların destekçileri bu süreci, ideolojik bir yaklaşımla çok farklı bir şekilde yorumlamaktadır. Bu durum, en açık bir şekilde kalkınma modeline ilişkin tartışmalarda göze çarpmaktadır.

Örneğin, Doğu Asya ülkelerinin kalkınma deneyimleri, özellikle son yirmi yıldaki kalkınma tartışmalarında önemli bir yer tutmuştur. Gözlemciler, bu ülkelerin hızlı sanayileşme ve ihracat artışları yoluyla hızlı bir büyüme gerçekleştirdikleri, istihdamda büyük artışlar sağladıkları, yoksulluk ve gelir dağılımı açısından da diğer az gelişmiş ülkelere kıyasla daha başarılı bir performans sergiledikleri konusunda görüş birliği içindedirler. Bu konuya ilişkin tartışmalar konumuz açısından birkaç boyutta önem kazanmaktadır. Bunlardan birincisi, bu başarının açıklanması ve yorumlanmasıyla ilgilidir. Yorum ve açıklamalar, dünya ekonomisinin konjonktürel durumundan siyasal ve kültürel etmenlere kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde yer almakla birlikte,¹⁴ kalkınma sürecinde devletin rolü tartışmaların ana eksenini oluşturmaktadır. Neoklasik iktisatçıların uzun yıllar boyunca bu modeli serbest piyasanın ve dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi amaçlayan dışa açık politikaların mutlak zaferi olarak gösteren yorumlarının doğru olmadığı, başarının¹⁵ arkasında belirli stratejik sektörlere yönelik korumacı önlemlere de başvuran seçilmiş alanlarda sanayileşmeyi amaçlayan kapsamlı bir devlet müdahalesinin kilit bir rol oynadığı ve ideolojik temelli önceki yorumların yanlışlığı daha sonraki çalışmalarca açıkça ortaya konmuştur.

¹² Bkz. Şenses (2001).

¹³ Bkz. Güneş (2004).

¹⁴ Bu konuda bkz. Subaşat (2004a).

¹⁵ Bu tartışmaların diğer uca kayarak bu ülkelerin hızlı kalkınma dönemlerindeki baskıcı ve otoriter uygulamalarını gözardı etmemesi gerekir. Bkz. Şenses (1996).

Bretton Woods kuruluşları aynı yanlı tutumlarını Doğu Asya Modeli'nin G. Kore ve Tayvan'dan bir sonraki evresinin uygulayıcıları olan Endonezya, Malezya ve Tayland'ın başarılarını yorumlarken de sergilemişler ve bu ülkelerin başarısını çeşitli alanlardaki serbestleştirme uygulamalarıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu ülkelerin seçilmiş alanlarda müdahaleci politikalar uygulayarak sanayileşme yolunda önemli başarılar elde ettikleri, serbestleştirme yönelimli politikalarının ise olumlu sonuçlar vermediği, aksine eşitsizliklerin artmasında önemli bir rol oynadığı ise ancak daha sonraki titiz çalışmalar sonucunda ortaya konabilmiştir.¹⁶ 1993 yılında yayınlanan ve Dünya Bankası'nın Doğu Asya kalkınmasının katıksız neoliberalizmden farklı unsurlar taşıdığını kabullenmek zorunda kaldığı Doğu Asya Raporu'nun hazırlanışında Japon Hükümeti'nin ve yoksulluk temasını işleyen 2000/2001 Dünya Kalkınma Raporu'nun hazırlanışında da ABD Hazine Bakanlığı'nın içeriğe yönelik müdahaleler yapmış olması neoliberal küreselleşmenin başlıca savunucusu konumundaki uluslararası kuruluşların ideolojik temelli baskılara açık konumlarının birer göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Doğu Asya modelinin konumuz açısından önem kazanan ikinci boyutu, Asya Krizi'nin yorumlanmasıyla ilgilidir. Bu yorumlar da, kriz öncesi kalkınma deneyiminin yorumlarında olduğu gibi derin ideolojik izler taşımaktadır. Neoliberal gözlemciler bu krizi müdahaleci politikaların iflâsı olarak yorumlarken, serbest piyasa ağırlıklı dışa açık politikaların bir seçeneğinin bulunmadığının bir kez daha kanıtlandığını ileri sürmektedir. Öte yandan, Bretton Woods kuruluşları'nın Asya Krizi'nin hemen öncesinde bu ülkeleri adeta bir makroekonomik istikrar abidesi olarak gösteren, kriz çıktıktan sonra ise büyük bir dönüş yaparak krizi makroekonomik istikrarsızlıkla açıklayan tutumu bu kuruluşların yanlı ve ideolojik yaklaşımlarının bir diğer örneğini oluşturmaktadır.

Bretton Woods kuruluşları'nın, bir kısmı bilimsel olmaktan çok propagandist unsurlar taşıyan değerlendirmeleri Doğu Asya modeline ilişkin tartışmalarla sınırlı kalmamıştır. Bu kuruluşlar, geçiş ekonomilerine yönelik çeşitli değerlendirmelerinde devlet müdahalesinin olumsuz etkilerine ilişkin, bir kısmı haklı çeşitli olumsuzlukları ön plâna çıkarttılar. Öte yandan, bu ülkelerin uzun süren reform süreçlerinde farklı boyutlarda da olsa genelde karşı karşıya kaldıkları, yüksek oranda enflasyon, işsizlik, yoksulluk, gelir dağılımındaki artan eşitsizlikler, yolsuzluk ve kamu düzeninin bozulması gibi serbest piyasa modeliyle özdeşleştirilebilecek toplumsal maliyetlere yeterli önem vermekten kaçındılar. Bu durum, kuşkusuz, bu kuruluşların küreselleşme sürecine taraflı ve ideolojik yaklaşımlarının bir diğer örneğini oluşturmaktadır.

Dengesiz güç ilişkileri ve sanayileşmiş ülkelerin kalkınma sorunsalına ideolojik bazda ve kendi çıkarları doğrultusunda yaklaşımlarının doğal bir sonucu olarak küreselleşme süreci bu ülkelerin az gelişmiş ülkelerle ilişkilerinin simetrik olmayan bir doğrultuda gelişmesine yol açmaktadır. DTÖ'nün de sanayileşmiş ülkelerin dış ticaret ve tarım politikası uygulamalarına az gelişmiş ülkelerinkiler kadar duyarlı olmaması ve korumacı uygulamalara göz yumması bu kuruluşların öncelikle az gelişmiş ülkeleri denetim altına alma işlevi gördüğüne ilişkin tezleri güçlendirmektedir. Örneğin, sanayileşmiş ülkelerdeki az sayıda tarımsal üreticiye yönelik tarımsal destekler çok önemli boyutlara ulaşırken az gelişmiş ülkelerin bu olanaktan giderek yoksun bırakılmaları bir yandan bu ülkelerin sanayileşmiş ülkelere yapabilecekleri tarım ürünleri ihracatını olumsuz yönde etkilerken diğer yandan neoliberal küreselleşmenin bir diğer çelişkisini oluşturmaktadır.

¹⁶ Bkz. Sundaram (2003).

Depolitizasyon

Neoliberal küreselleşme süreci her ne kadar liberal demokrasi idealiyle özdeşleştirilmeye çalışılıyorsa da bu sürece derin bir depolitizasyon süreci eşlik etmektedir. Bunu değişik düzlemlerde gözlemek mümkündür. İlk önemli temelleri 1940'lı yılların sonlarında Birleşmiş Milletler Latin Amerika İktisat Komisyonu (UNECLA) çerçevesinde atılmaya başlayan ve az gelişmiş ülkelerin, ortak çıkarları etrafında uluslararası platformda mücadele etmesini amaçlayan birliktelik, 1960'lı yıllarda Birleşmiş Milletler çerçevesinde etkinlik göstermeye başlayan UNCTAD'la yeni bir ivme kazanmış ve 1970'li yıllarda 77'ler Grubu ve Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen çağrılılarıyla zirveye ulaşmıştır. Uluslararası ticaretin az gelişmiş ülkeler aleyhine işleyişini ve uluslararası kuruluşların işlev ve karar mekanizmalarını sorgulayan, radikal sayılabilecek çözüm önerileriyle önemli çıkışlar yapabilen ve kendini Üçüncü Dünya olarak yeni ve etkili bir güç olarak hissettirmeyi başaran bu birlikteliğin, önce petrol krizleri ve ardından borç krizi ve neoliberal politikaların hızlı tırmanışı karşısında çöktüğü görülmektedir. Bu çöküntü o kadar büyük olmuştur ki, bu ülkeleri birleştiren en temel ortak paydanın artık 1970'li yıllarda sorguladıkları ve yer yer çatıştıkları uluslararası finans kuruluşlarıyla geliştirdikleri yakın ilişkiler ve onların güdümünde oluşturdukları neoliberal politikalar olduğu söylenebilir.

Uluslararası finans kuruluşlarının ülke ekonomi politikalarının belirlenmesinde artan ölçülerde bir rol oynaması ve Avrupa Birliği (AB) gibi üst kuruluşlara üyelik ve onlarla yakın ilişkiler de bu kuruluşların çeşitli şartlılık kısıtlarına uyum anlamına gelmiştir. Bu doğrultudaki gelişmeler, sonuçlarının olumlu veya olumsuz olmasından bağımsız olarak yukarıdan aşağıya reform sürecinin örneklerini oluşturmuş ve dolaylı olarak da olsa depolitizasyon sürecine katkıda bulunmuştur. Örneğin, AB'ye üyelik aşamasında Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri, katılımcı demokrasi ilkeleriyle çelişmesine karşın AB'ye uyum paketlerini kendi parlamantolarından yeterli tartışma yapılmadan ve bazı durumlarda halk desteği olmadan geçirmekte sakınca görmemişlerdir.¹⁷

Depolitizasyon süreci birçok ülkenin deneyimlerinden de açıkca izlenebilmektedir. Bazen baskıcı ve otoriter rejimler, bazen de ekonomik krizler sendikaların ve neoliberal politikaları siyasal platformda da etkili bir biçimde sorgulayan sivil toplum örgütlerinin gücünün kırılmasında ve toplumsal etkilerinin erozyona uğramasında önemli bir rol oynamıştır. Başta finans piyasaları olmak üzere, neoliberal küreselleşme sürecinde ön plana çıkan sektörlerin ortalama ücretin çok üstünde ücret yapılarına sahip olması da çalışan sınıfların arasındaki dayanışmayı olumsuz yönde etkilemiş ve çalışan sınıfların verimlilik ve ücret düzeyi bağlamında eskisine kıyasla çok daha büyük çapta ayrışmasına neden olmuştur. Bu da, birçok durumda verimliliği ve ücreti düşük işlerin kadınların yarı zamanlı ve geçici istihdamındaki hızlı artış yoluyla doldurulması anlamına gelmiştir.¹⁸ Dış ticaret serbestleştirilmesi de sanayileşmiş ülkelerin ilgili iş kollarında çalışan işçilerin iş güvenliğini tehdit ettiği ölçüde işçi sendikalarının uluslararası platformdaki dayanışmasını zayıflatmıştır.

¹⁷ Bknz. Arıkan ve Kar (2004).

¹⁸ Bkz. Dedeoğlu (2004).

Neoliberalizm ve onun sözcülerinin ön plana çıkarmak istedikleri sivil toplum örgütlerinin, genellikle neoliberal modelin ana ilkelerini sorgulamayan, onun çizdiği dar çerçeve içinde hareket etmeyi kabullenenen ve siyasal alanda etkisiz türden örgütlenmeler olduğu gözlenmektedir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda sendikal hareketle birlikte önemli bir siyasal güç olarak ortaya çıkan gençlik hareketleri de, bu süreç içinde önemli bir darbe yemiştir. Gençler, bir yandan küreselleşmenin, tüketim eğilimlerini körükleyen kültürel çekiciliği, diğer yandan da neoliberalizmin başta iş bulma olmak üzere yarattığı çeşitli güçlüklerle baş etme zorunluluğu karşısında ülke sorunlarına karşı duyarsızlaşmışlar ve siyasal katılım konusunda çekingen bir konuma itilmişlerdir. Sosyal demokrat partiler ise, neoliberal küreselleşmeye karşı durmak yerine onun temel ilkelerini kabullenme yanlılığına düşmüşler ve geniş halk yığınlarıyla bağlarının giderek kopmasına seyirci kalmışlardır. Böyle bir ortamda, yoksulların etkili bir biçimde örgütlenmeleri daha da zorlaşmıştır. Yoksullukla mücadele alanı devletten yapılacak transferlere ve hayırsever yurttaşların doğrudan ve sivil toplum örgütleri aracılığıyla yapacakları katkılara, enformel sektörün istihdam yaratma kapasitesine ve aile ve topluluk içi yardımlaşmaya hapsolmuş bir görünüm içine girmiştir. İngiliz İşçi Partisi başta olmak üzere sanayileşmiş ülkelerdeki güçlü sosyal demokrat partilerin eşitsizliğe karşı mücadeleyi gündemlerinden çıkarmaları da yoksulluğun çok daha yüksek boyutlara ulaştığı az gelişmiş ülkelerdeki yoksulluk tartışmalarının da eşitsizlik/gelir dağılımı gibi konuları sorgulamayan bir kısırlık içine girmesinde kuşkusuz etkili olmuştur.

Demokrasi

Neoliberal iktisat politikaları dünyanın çeşitli yerlerinde çeyrek yüzyıla yakın bir süre uygulama şansı yakalamıştır. Bu dönem içindeki performansı bir önceki dönemdeki uygulamalara kıyasla kayda değer bir iyileştirme sağlayamadığı gibi birçok alanda durumun daha da kötüleşmesine yol açmıştır. Daha da önemli olarak neoliberalizm kendi vaatlerinin birçok alanda gerçekleşmediğinin açık seçik olarak ortaya çıktığını gördüğünde bu durumu sistemik kusurlarında aramak yerine bu çerçevede önerilen politikaların iyi uygulanmadığını ve iyi uygulamayı engelleyen yönetim kusurları bulunduğunu vurgulayarak reform sürecinin siyasal alana doğru daha da derinleştirilmesi yolunu seçmiştir. Bu yeni anlayış doğrultusunda, devletin doğrudan yetki alanındaki bazı önemli kararlar, 2001 Krizi sonrasında Türkiye'de olduğu gibi Şeker Kurulu gibi "bağımsız kurullar"a devredilmektedir. Bunun gibi, dış yardımların da hükümetler yerine, katılımcılığı ve demokrasiyi güçlendirme adına sivil toplum kuruluşlarına yönlendirilmesi amaçlanmaktadır. Doğrudan ekonomik yaşama yönelik uygulamalarda olduğu gibi, bu yaklaşım da yerel koşulları gözardı etmekte, kurumsal reformlar da "her zaman her yerde" geçerli ve yukarıdan aşağı tek tip bir uygulamaya indirgenmektedir. Bu yaklaşım, aynı zamanda yerel karar süreçlerini cılızlaştırarak, bunları uluslararası kuruluşlara bağımlı kılmakta ve yerel karar verme ve sorun çözme yeteneklerini köreltmekte veya en azından bunların gelişmesini engellemektedir.

Bretton Woods Kuruluşları'nın bayraktarlığını yaptıkları "iyi yönetim" odaklı bu yeni yaklaşım bu kuruluşların demokrasi konusundaki karnesi dikkate alındığında hiç de inandırıcı değildir. Neoliberal küreselleşme sürecini derinleştirmek amacı güden uygulamaların birçok yerde otoriter rejimler aracılığıyla yapılması bunların demokrasinin ana ilkeleriyle tutarlılık amacı gütmeyeceğini açıkça göstermiştir. Örneğin, 1976 Arjantin ve 1980 Türkiye reformlarının kök salmasında askerî rejimler kilit bir rol oynamış alınan çok temel kararda geniş halk kitleleri geri planda bırakılmıştır. Örneğin, Rusya'da yeşeren toplumsal muhalefeti sindirmek için "sıra dışı yetkilerle güçlendirilen" Yeltsin'in 1990'lı yıllar boyunca

bu doğrultuda gösterdiği çabaların perde arkasındaki destekleyicileri arasında neoliberal küreselleşmenin önde gelen aktörleri konumundaki uluslararası finans kuruluşlarının bulunması¹⁹ bir raslantı olarak değerlendirilmemelidir. Muhalefetleyen neoliberalizme karşı tavır sergileyen siyasal partilerin ise, iktidar şansını elde ettiklerinde neoliberalizme teslim oldukları görülmüştür.²⁰ Bu gelişmeler, neoliberal ekonomi politikalarının, uygulandığı ülkelerde tek çıkış yolu olarak gösterilme ve alması model arayışlarının en baştan sekteye uğratılma sürecini kuşkusuz daha anlaşılır kılmaktadır.

Uluslararası Kuruluş Başarısızlığı

Neoliberal küreselleşme öncesinde uygulanan ve devlet müdahalesini ön planda tutan içe dönük politikaların önemli bir dayanak noktası piyasa başarısızlığı (market failure) idi. Neoliberalizmin, bu müdahaleci politikaların yarattığı olumsuz etkileri açıklamadaki temel dayanak noktası ise rant arayan toplum ve devlet başarısızlığı (government failure) idi. Oysa neoliberal politikaların sermaye akımlarının finansal serbestleştirmeyi de içerecek bir biçimde derinleşmeye başladığı son on, on beş yıllık dönem, başta IMF olmak üzere bu döneme damgasını vuran uluslararası finans kuruluşlarının başarısızlığı olarak da nitelendirilebilir.

Uluslararası kuruluş başarısızlığı kavramını üç temel unsur üzerine oturtabiliriz. Bunlardan birincisi, aralarında büyük farklılıklar gösteren birçok ülkenin iktisat politikalarını ve son yıllarda bunun da ötesinde sosyal ve siyasal alana taşınan uygulamalarını aynı bakış açısı ve çok benzer araçlarla sıkı bir denetim altında tutma çabalarından kaynaklanmaktadır. Bu durum, son yıllarda çeşitli ülkelerde yerleşik bürolar açıp bu eksikliklerini giderme çabalarına karşın, bu kuruluşların ister istemez yerel bağlama ilişkin olarak bilgi eksikliğini beraberinde getirmekte ve uygulanan politikaların istenen sonuçlara ulaşamaması sonucunu doğurmaktadır. İkinci unsur, bu kuruluşların ilk planda, politikalarına yaygın bir biçimde müdahalede buldukları ülkelerin çıkarlarını mı yoksa sanayileşmiş birkaç ülkenin ve onların başını çektiği uluslararası finans piyasalarının mı çıkarlarını gözettikleri sorusuyla ilgilidir. Bugüne kadarki uygulamalar, iki kesim arasında bir çıkar çatışması söz konusu olduğunda ikincilerin ön plana çıkacağı kaygısını uyandırmakta ve bu durum da başarısızlığın bir diğer nedenini oluşturmaktadır. Uluslararası kuruluş başarısızlığı kavramının üçüncü temel unsuru, bu kuruluşların, “yaparak öğrenme” kavramını âdeta yanlışlarcasına geçmiş deneyim ve hatalarından ders çıkarmama konusunda ısrarcı bir eğilim içinde olmaları ve bazen krizlerle sonuçlanan olumsuzlukların sonuçlarını üstlenmemeleridir. Örneğin, sanayileşmiş ülkelerin tarihsel deneyimleri yeterli denetim ve kurumsal altyapı eksiklikleri giderilmeden sağlanan finansal derinleşmenin finansal çalkantılar ve bankacılık krizleriyle dolu olmasına karşın az gelişmiş ülkelerin, özellikle bu kuruluşların denetimindeki finansal serbestleştirme deneyimlerinde aynı hataların yinelenmiş olması ve zaman zaman krizlerle sonuçlanmış olması dikkate değer bir durumdur. Örneğin, 1980’li yılların başında Türkiye’de, gerekli kurumsal düzenlemeler yapılmadan başlanan iç finansal serbestleştirmenin krizle sonuçlanmış olması, gerekli dersler çıkarılmadığından 1990’lı yılların daha riskli ortamını kapsayan dış finansal serbestleştirme sonunda ortaya çıkan krizleri önleyememiştir. Bu durum, serbestleştirme programlarının zamanlaması ve sıralaması konusunda oldukça geniş bir yazına öncülük eden bu kuruluşların bu konuya neden ön sıralarda, (belki birinci sırada) yer vermedikleri sorusunu hâlâ gündemde tutmaktadır. Neoliberal doğrultudaki politika değişikliklerinin zamanlaması ve sıralaması konusunda gösterilen bu duyarsızlık, özellikle 1990’lı yılların başlarından bu yana kısa dönem krizlerle boğuşmak zorunda kalan ülkelerde

¹⁹ Bkz. Bedirhanoğlu (2004).

²⁰ Arjantin’de, örneğin, 1989 yılında Menem, 1999 yılında ise de la Rúa bu türden tutum değişikliklerine iyi birer örnek teşkil etmektedir. Bkz. Öztürk ve de Olivier (2004).

bu kuruluşları, yangından önce yeterli önlem almayan, yangından sonra ise hemen yetişen ancak ilk plânda serbestleştirme sürecinin derinleşebilmesi için yangını körükleyici yönde müdahalede bulunan kurumlar konumuna düşürmüştür.²¹

Uluslararası finans kuruluşlarının politikalarının dünyanın önemli bir kısmında aynı doğrultuda uygulanması ve bu yolla küresel bir düzen oluşturma projesi ulus devletlerin ekonomi alanındaki müdahalelerini siyasal alana da yaygınlaştıran daha derin bir müdahale biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, uluslararası kuruluş başarısızlığı kavramının, neoliberal iktisatçıların vurguladığı devlet başarısızlığı kavramının temel unsurlarıyla neoliberal modelin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan piyasa başarısızlığı kavramının temel unsurlarını **birlikte** taşıdığı söylenebilir.

Asya Krizi sırasında, krize giren ülkelerin tasarruf ve yatırım oranlarının yüksek olmasına karşın, bu kuruluşların, finansal serbestleşmenin sürdürülebilmesi ve uluslararası finans piyasalarında güvenin yeniden kazanılması amaçlarına ağırlık verdiği ve daraltıcı para ve maliye politikalarını vurguladığı görülmüştür. Asya Krizi'ni neoliberal bakış açısıyla yorumlama çabalarına karşın bu krizin uluslararası kuruluş başarısızlığının somut bir örneğini oluşturduğu söylenebilir. Başta IMF olmak üzere uluslararası finans kuruluşlarının krizin gelişini öngöremeyen ve kriz sonrasında da ülke koşullarını dikkate almayan yanlış politikaları, bu kuruluşların farklı çevrelerden yoğun eleştiriyile karşılaşmalarına ve sonucunda da önemli ölçüde prestij kaybetmelerine neden olmuştur. Öte yandan, Türkiye'nin 2000-2001 yıllarında tarihinin en büyük ekonomi krizine IMF destekli bir program uygulanırken yakalanmış olması IMF ile yeni ve daha kapsamlı bir anlaşmanın yapılmasını engellemiştir. Bu durum, bu ülkelerin içine sürüklendikleri alternatifsizlik girdabının en taze örneklerinden birini oluşturmaktadır.

4) KÜRESELLEŞME: TEMEL TARTIŞMA ALANLARI VE ETKİLERİ

Neoliberal küreselleşme sürecine ilişkin tartışmalar birkaç ana başlık altında toplanabilir.

Yeni bir Süreç mi?

Kapitalizmin, ülkelerin içe kapandıkları dönemlerini hızla dışa açıldıkları dönemlerden ayırmak gerekir. Örneğin, dış ticaretin hızla serbestleştiği, sermayenin küresel anlamda hızla yer değiştirdiği, büyük göçler nedeniyle işgücünün de serbest dolaşımına olanak tanıdığı kabaca 1870-1913 yılları arasındaki dönemi küresel kapitalizm olarak betimlemek mümkündür. Öte yandan, iki Dünya Savaşı ve Büyük Dünya Bunalımı'nın belirleyici olduğu 1913-45 dönemi ise, öncekinin aksine, hemen her alanda içe dönük politikaların uygulandığı ve dünya ticaretinin daraldığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Bu iki dönem, az gelişmiş ülkeler için farklı anlamlar taşımış, ilkinde sömürgeci yönetimler aracılığıyla bu ülkeler dünya ekonomisiyle bütünleşmeye zorlanırken ikincisinde, kimi Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye gibi siyasal açıdan bağımsız ülkelerde sanayileşmeye dayalı kalkınmacı politikalar uygulamaya konabilmiştir. Bazı gözlemciler, uluslararası ekonominin bugün ulaştığı konum itibarıyla, birinci küreselleşme döneminin yaşandığı 1870-1913 dönemiyle kıyaslanadığında daha az açık ve daha az bütünleşmiş bir görünüm içinde olduğuna işaret etmektedirler. Diğer

²¹ Bu durum, Türkiye gibi kimi ülkelerde özellikle IMF'yi krizlerin çıkmasında ve derinleşmesinde kasıtlı davrandığı suçlamasıyla karşı karşıya bırakmıştır.

bazı gözlemciler ise, bu sürecin küreselleşmeden çok uluslararasılaşma olarak değerlendirilebileceğini savunmaktadır.²²

Son çeyrek yüzyılda yaşananların küreselleşme sayılabilmesi için yepyeni bir yapının, “küresel düzenin”, bütün unsurlarıyla kendini hissettirmesi gerekir. Bu yönde kimi önemli gelişmeler vardır. Önceki dönemin ekonomi alanındaki önemli müdahale araçlarının ulus devletlerin denetiminden büyük ölçüde çıkmış olması, denetimin Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumlara devredilmiş olması, çokuluslu şirketlerin etkisindeki artış, uluslararası mal ve sermaye akımlarındaki hızlı artışla birlikte gerçekten de eskiye kıyasla farklı bir yapının ortaya çıkmaya başladığının işaretlerini vermektedir.

Öte yandan, bu sürecin küreselleşmeden çok uluslararasılaşma olduğuna ilişkin önemli göstergeler bulunmaktadır. Bunların başında, başta sanayileşmiş ülkeler olmak üzere birçok ülkede ulus devletlerin varlığını ve birçok alanda önemini sürdürmesi gelmektedir. Öyle ki, siyasal ve ekonomik alanda bütünleşmenin çok ileri düzeylere ulaştığı AB’de bile ulus devletlerin birçok önemli alanda yetkilerini koruduğu ve böyle bir birlik içinde bile dış ticaretin AB ülkelerinin kendi aralarındaki mal akımları üzerinde yoğunlaştığı ve AB’nin kendi dışındaki ülkelerle dış ticaretinin ise henüz önemli boyutlara ulaşamadığı görülmektedir.²³

Dünyanın en büyük piyasalarını oluşturan ABD, AB ve Japonya’da, dış ticarete kıyasla iç piyasalar için üretimin GSYİH içinde çok yüksek bir paya sahip olması ve dünyadaki toplam dış ticaret, üretim ve yatırımların çok büyük bir kısmının yüksek gelirli sanayileşmiş ülkeler arasında yapılması,²⁴ bu sürecin belirli ülke ve ülke grupları üzerinde yoğunlaştığını, başta Güney Sahra ülkeleri olmak üzere birçok ülke ve ülke grubunun ise bu süreçten son derece sınırlı bir biçimde etkilendiğini ve giderek marjinalleştiğini göstermektedir. Bu süreç içinde artış gösteren mal, hizmet ve sermaye akımları az gelişmiş ülkeler arasında da ağırlıklı Doğu Asya ve Latin Amerika ülkeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Neoliberal küreselleşmenin birçok az gelişmiş ülkeyi kapsama alanı dışında bıraktığı ve birçok ülkenin on yıl öncesine kıyasla dünya ekonomisiyle daha az bütünleştiği Dünya Bankası’ndan kaynaklanan verilerce de doğrulanmaktadır. Örneğin, az gelişmiş ülkelere yönelik özel sermaye akımları 2000 yılında 167 milyar dolara ulaşmış ancak bunun % 80 gibi çok büyük bir kısmından sadece on iki ülke yararlanabilmiştir.²⁵ Bu durum da , “marjinalleşme” tezini doğrular niteliktedir.

Bu sürecin küreselleşmeden çok uluslararasılaşma olduğuna ilişkin göstergeler yukarıdakilerle sınırlı değildir. Örneğin, sermayenin hareketliliğinin önündeki engeller büyük ölçüde kaldırılmış olsa da, teknolojik hareketlilik konusunda kimi alanlarda önemli engellemeler bulunduğu ve yeni teknolojilerin çok büyük bir kısmının üretildiği sanayileşmiş ülkelerin özellikle “hassas” teknolojilerin yayılmasında çok da istekli olmadıkları görülmektedir.

Son çeyrek yüzyılda yaşanan hızlı serbestleştirme eğilimlerinin küreselleşme olarak tanımlanmasını güçleştiren bir diğer etmen, emeğin serbest dolaşımı konusunda, özellikle

²² Bugünkü küresel düzenin birinci küreselleşme dönemiyle ayrıntılı bir karşılaştırması için bkz. Bairoch ve Kozul-Wright (1996).

²³ Bkz. Kleichnecht and Wengel (1998).

²⁴ Bu noktada bkz. Subaşat (2004).

²⁵ Bkz. Yusuf (2001).

niteliksiz emek açısından önemli engeller bulunmasıdır. ABD'ye yasal veya yasal olmayan yollardan girmeyi başaran Latin kökenliler bu engellerin niteliksiz emek için de her zaman geçerli olmadığını gösterse de, sanayileşmiş Batı Avrupa ülkelerine doğru işçi göçünün son çeyrek yüzyılda durmuş olması, birçok sanayileşmiş ülkenin bu konuda kısıtlayıcı ve engelleyici önlemler alması, emeğin serbest dolaşımı karşısındaki engellerin yakın bir gelecekte de süreceğini göstermektedir. Bu durum, emeğin giderek uluslararasılaşan ve bu düzlemde güçlenerek hakimiyetini artıran sermayenin karşısında zayıflama olasılığına işaret etmektedir. Öte yandan, bu tür engeller işçi göçünün farklı ırklardan işçileri içerdiği durumlarda daha da artmaktadır. Bunun gibi, sanayileşmiş ülke hükümetlerinin kendi ülkelerinde yerleşik farklı etnik kökenden işçilerin karşı karşıya kaldıkları ayrımcı davranışları engelleme konusunda zorlanmaları, küreselleşmenin önünde sosyal ve kültürel alanda da çetin engeller bulunduğunu çok çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

Düzenlenmiş bir Süreç mi?

Neoliberal küreselleşmenin ortaya çıkması salt neoliberal iktisat politikalarının uygulamaya konmasıyla açıklanamayacak kadar çok etmene bağlı bir olgudur. Daha önceki bölümlerde de değinildiği gibi, bu sürecin başlamasında ve güç kazanmasında sermaye birikim sürecinin bir gereği olarak üretim süreçlerinin yer değiştirmesi, bu süreçte çokuluslu şirketlerin etki alanının genişlemesi ve belki en önemlisi, bilişim ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmelerin bu değişikliklere ivme kazandırması gibi etmenler çok önemli bir rol oynamıştır. Azgelişmiş ülkelerde de neoliberal küreselleşmenin kendini hissettirmeye başladığı dönemde, azgelişmiş ülkelerde yaygın bir biçimde uygulanan önceki içe dönük ve müdahaleci modelin önemli ölçüde tıkandığı da bir gerçektir.

Neoliberal küreselleşmenin ortaya çıkmasında dünya ekonomisini oluşturan farklı ülkelerin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan etmenlerin önemi yadsınamaz. Bununla birlikte, bu sürece azgelişmiş ülkeler açısından bakıldığında ön plana çıkan en temel unsurun sanayileşmiş ülkeler ve onlarla birlikte hareket edegelen uluslararası kuruluşların, bu ülkeleri dünya kapitalizmine ekleme yolundaki bilinçli çabaları olduğu söylenebilir. Borç krizi sonrasında etkili olmaya başlayan IMF ve Dünya Bankası'nın sıkı şartlılık kistasları bu krizle karşı karşıya kalan ülkeleri bu sürece katılmaya âdeta zorladı. Örneğin, Türkiye'de bu model, Ocak 1980'de, o zamana kadar görülmemiş derinlikteki bir borç krizi sırasında, bu kuruluşlarla yapılan anlaşmalar çerçevesinde uygulamaya konu ve Eylül 1980'deki askerî darbenin katkılarıyla süreklilik kazandı. Oysa bu dönemde, akademik ve bürokratik çevreler başta olmak üzere kamuoyunun bu modele kayda değer bir desteğinin bulunmadığı açıkça ortadadaydı.²⁶ Geçiş ekonomilerinin de benzer bir süreçten geçtiği söylenebilir. Örneğin, Rusya'da sosyalizmin çöküşünü izleyen yıllarda neoliberal dönüşüm yanlısı güçlü bir kesim olmadığı halde, bu dönüşümün güç kazanıp derinleşebilmesi, otoriter eğilimler gösteren hükümetlerin, yaygın bir "alternatif yok" söylemi içinde, yolsuzluklara göz yumarak hatta onların kök salması için uygun koşulları bizzat oluşturarak rant yaratması ve doğrudan servet transferi yoluyla dönüşüm yanlısı gruplar yaratılabildiği ile açıklanabilir.²⁷

Neoliberal küreselleşmenin düzenlenmiş bir süreç olduğunun bir diğer göstergesi, hâkim güç konumundaki ABD'nin, bu sürecin derinleşmesi için bazen uluslararası finans kuruluşlarına da başvurmadan doğrudan müdahalede bulunmuş olmasıdır. Doğu Asya ülkelerine finansal serbestleştirme doğrultusunda 1990'lı yıllar başlarında yapılan baskılar bunun en canlı örneklerinden birini oluşturmaktadır.

²⁶ Bkz. Eberi (1985).

²⁷ Bu noktada bkz. Bedirhanoglu (2004).

Neoliberal küreselleşmenin derinleşerek yaygınlaşmasında başat bir rol oynayan ülke ve kuruluşlar bu sürecin tersine çevrilmemesi konusunda da büyük bir kararlılık göstermektedir. Bunun en belirgin örneklerinden birisi, geçiş ekonomilerinde reformların dış telkin ve baskılar doğrultusunda “şok terapi” biçiminde büyük bir hızla yapılması ve kapsamlı bir özelleştirme programı uygulamaya konarak doğrultusunda kamu işletmelerinin hızla elden çıkarılması olmuştur. Asya Krizi’nin ortaya çıkışına ilişkin yorum ve değerlendirmelerde bankaların spekülâtif alanlara yönelik kredi genişlemesine olanak veren finansal serbestleştirmeye hemen hemen hiç yer verilmemiş olması ve sermaye hareketlerinin kısıtlanması gibi önerilerin gözardı edilmesi neoliberal yaklaşım taraftarlarının modelin temel unsurlarından asla taviz vermeyen tutumlarının bir başka örneğini oluşturmaktadır. Bu kuruluşların kriz sonrasında da, ülke koşullarını yeterince dikkate almadan ve dayattıkları politikalar sonucunda birçok firmanın ödeme gücüğü içine girip iflas etmesine karşın döviz kuru, faiz oranı gibi araçlara ağırlık veren standart daraltıcı politikalara başvurmaları da modeli her yerde her zaman geri adım atmadan uygulama kararlılıklarının bir göstergesidir.²⁸ Küreselleşmeye yönelik en çetin tartışmalar kuşkusuz bu sürecin etkileri üzerinde olmuştur. Buna ilişkin değerlendirmelerimiz bu bölümün bundan sonraki kısımlarının ana konusunu oluşturmaktadır.

Küreselleşmenin Temel Etkileri

Neoliberal küreselleşme, dünyanın hemen her ülkesini etkisi altına alan bir süreç olmasına karşın ülkeler arasında bu sürece katılma hız ve kapsamı açısından olduğu kadar bu sürecin etkileri açısından da önemli farklılıklar gözlenmektedir.

Küreselleşme sürecine ilişkin değerlendirmeler ağırlıklı onu kayıtsız şartsız savunanlar ve aynı şiddette karşı duranlar arasında kısır bir görünüm sergilemektedir. Oysa, her süreçte olduğu gibi, küreselleşme süreci de olumlu ve olumsuz etkileri kendi içinde barındırmaktadır. Bu etkiler birkaç başlık altında toplanabilir.

Ulus devletin Rolü ve Kısa Dönem Ağırlıklı Yönelim

Neoliberal küreselleşme, ulus devletlerin yetki alanları kadar, temel amaç ve işlevlerinde de önemli bir dönüşüme yol açtı. Ulus devletler, önceki dönemin sanayileşme ağırlıklı büyüme amacından uzaklaşıp, bu amaç için gerekli müdahale araçlarını terk edip küçülürken, küreselleşme amacı ve “sermayenin istekleri doğrultusunda” ve “küreselleşmeye destek verecek şekilde” yeniden dönüştürülmektedir.²⁹ Kamu iktisadi kuruluşlarının özelleştirilmesi, devletin etki alanını daraltmakla kalmamış bunların özellikle kriz dönemlerinde yabancılara satışı ve mülkiyetin yabancılaşması anlamına da gelmiştir.

Neoliberal küreselleşmenin doğrudan ekonomik etkinlikleri ilgilendiren alanlardaki bütünleşme eğilimlerinin aksine, geniş olarak kültürel alan olarak tanımlanabilecek konularda parçalı bir eğilim sergilemiş olması dikkate değer bir gelişmedir. Küreselleşmenin ulusal/ulusal olmayan ayırımından kaçınması, ulusal kalkınmacılık fikrinin erozyona uğraması

²⁸ Bu kuruluşların neoliberal uygulamalardan geri dönüşe izin vermeleri ancak kısa dönemde ve daha öncelikli bir amaç söz konusu olduğunda gündeme gelebilmektedir. IMF’nin 1996 başkanlık seçimleri öncesinde Rusya’da sıkı maliye politikalarının gevşetilmesine göz yumması ve yeni kredi olanakları tanınması (bkz. Subaşat, (2004a) bu pragmatik yaklaşımın bir örneğini oluşturmaktadır..

²⁹ Bkz. Subaşat (2004).

yanında ulus devletlerin de zayıflaması anlamına gelmiştir. Öte yandan, ulus devlet, küreselleşme sürecini hızlandırma amacı doğrultusunda, başta yabancı sermayenin ve finansal akımların yolunu açmak ve mülkiyet haklarını korumak için gerekli düzenlemeleri yapma ve denetim mekanizmalarını kurma işlevini harfiyen yerine getirmiştir. Devletin rolünün azalması sadece elinden dış ticaret, döviz kuru, faiz oranı, kamu işletmeciliği gibi müdahale araçlarının çıkmış olmasıyla sınırlı kalmamıştır. Bir paket halinde uygulanan serbestleştirme politikalarının ve onun sonucunda yoğunlaşan ekonomik ilişkilerin ortaya çıkarttığı düzenin ulus devlet için fazlasıyla karmaşık ve dünya piyasalarındaki öngörülemez değişiklikler sonucunda son derece belirsiz bir hale gelmiş olması da bu süreçte etkili bir rol oynamıştır.

Küreselleşmenin aslında uzun dönem unsurlar taşıyan bir süreç olmasına karşın neoliberal politikalar bağlamında biçimlenen gündem, az gelişmiş ülkelerde çelişkili bir biçimde kısa dönem üzerinde odaklanmaktadır. Önceki dönemim kalkınma amaçlarını gözetilen yaklaşımı neoliberal küreselleşme döneminde yerini makroekonomik istikrar ve serbestleştirme sürecinin kısa dönemde ortaya çıkardığı diğer sorunlar ağırlıklı bir gündeme bırakmıştır. Bu gündemde, özellikle sanayileşme, yapısal değişim, işsizlik, gelir dağılımı gibi konuların kendilerine bir yer bulma konusunda iyice zorlandıkları görülmektedir.

Neoliberal küreselleşme sürecinde devletin küçültülmesinin ve gündemin kısa dönem sorunlar üzerinde odaklanmasının az gelişmiş ülkelerdeki en önemli etkileri sosyal politika alanında yeni yeni yeşermeye başlayan refah devleti/sosyal devlet anlayışının giderek zayıflaması ve sanayileşmenin gündemden düşmesi³⁰ olmuştur.

Sanayileşmiş ülkelerde yoksulluğun nedenleri, ekonomik yapıda ve buna bağlı olarak istihdam olanak ve yapısındaki değişiklikler yerine, giderek bireysel olarak yoksulların kendilerinde ve sosyal yardımların çalışmamayı özendirici etkilerinde aranmaya başlanmış ve refah devletine yöneltilen eleştiriler için ek malzeme oluşturmuştur.³¹ Yoksulluk kültürü ve sınıfaltı (underclass) gibi kavramları ön plâna çıkaran bu yaklaşımları, yoksulluğun nedenlerini tarihsel olarak güç ilişkilerinden ve ekonomik nedenlerden uzaklaştırma çabalarının³² bugünkü yansımaları olarak değerlendirmek mümkündür. Başta ABD olmak üzere sanayileşmiş ülkelerde giderek siyasal bir tartışma alanı olan yoksullukla mücadele konusu az gelişmiş ülkelerde de benzer bir boyut kazanma eğilimi içine girmiştir. Bu bağlamda, özellikle IMF ve Dünya Bankası'nın ekonomi politikalarının belirlenmesinde etkili bir rol oynadığı ülkelerde bütçeden sosyal sektör harcamaları için ayrılan payın kısılması, özellikle Dünya Bankası'nın tarım, işgücü piyasaları ve sosyal güvenlik alanlarındaki yapısal reformları yoksullukla mücadele çerçevesinde gerekçelendirme çabaları aynı doğrultuda etkili olmaktadır.

Neoliberal politikaların serbest piyasalar üzerindeki vurgusu özünde az gelişmiş ülkeler için sanayileşme hedefinin rafa kaldırıldığı bir göstergesi sayılabilir. Başta Japonya olmak üzere Doğu Asya ülkelerinin daha yakın bir geçmişte gerçekleştirdiği sanayi atılımı da dahil olmak üzere, serbest piyasa odaklı bir sanayileşme deneyimine bugüne kadar hiç rastlanmamış olması³³ neoliberalizm ve sanayileşme hedeflerinin arasındaki tutarsızlığı açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, sanayileşmiş ülkelerin sanayileşme deneyiminin serbest

³⁰ Singh (1984) bu durumu çok veciz bir biçimde Üçüncü Dünya'nın yarıda kesilmiş sanayi devrimi olarak ifade etmiştir.

³¹ Ayrıntı için bkz. Şenses (2001).

³² Bu bağlamda Birleşik Krallık deneyimi için bkz. Smith (2004).

³³ Bkz. Yetim ve Azman (2004).

piyasa modeliyle açıklanamayacağı, tam tersine dış ticaret korumacılığını da içeren etkili devlet müdahalesine dayandığına ilişkin bulgularla desteklenmektedir.³⁴

Bu çerçeveden bakıldığında, neoliberal küreselleşmenin az gelişmiş ülkeler üzerindeki önemli bir etkisi, önceki dönemin önde gelen toplumsal amaçlarından biri olarak sanayileşmenin geri plana itilmesi olmuştur. Bunun örneklerine Türkiye’den, geçiş ekonomilerine ve çeşitli Latin Amerika ülkelerine kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde raslamak mümkündür. Sanayileşmiş ülkelerde olduğu gibi, az gelişmiş ülkelerin bir bölümünde de ulusal gelir içinde sanayi payı düşerken hizmetlerin payı artmaktadır. Bunun gibi, her iki ülke grubunda da işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Sanayileşmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki bu benzerliğin aldatıcı olduğu ilk bakışta dahi kendini belli etmektedir. Sanayileşmiş ülkelerde hizmetler sektörünün önemindeki artış, sanayi üretiminde belirli bir olgunluğa ulaşıldıktan sonra, “sanayi ötesi” toplumun bir yansıması olarak ortaya çıkarken, az gelişmiş ülkeler sanayileşme süreçlerinin daha başında veya en iyi olasılıkla yarı-sanayileşmiş bir konumdayken bu olguyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durumda, az gelişmiş ülkelerde hızlı nüfus artışı ve hızlı kırdan kente göç ve sanayi istihdamının yetersiz bir artış göstermesi, istihdamın giderek kayıt dışı sektörde yığılıp kalması anlamına gelmektedir.³⁵ Hızlı büyümenin sağlanabildiği ülkelerde dahi istihdamın yeterli bir artış gösterememiş olması “istihdamsız büyüme” tartışmalarını gündeme getirmiş ve özellikle vasıfsız işgücü fazlasının sadece az gelişmiş ülkelerde değil sanayileşmiş ülkeler için de önemli bir sorun olduğunu ortaya koymuştur.

İşgücü piyasalarına ilişkin yaklaşımlar, sanayileşmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki farklılıkların en belirgin olduğu bir diğer alandır. Sanayileşmiş ülkelerde işgücü piyasalarını esnekleştirme tartışmaları, işgücü piyasalarının bütünleştiği, istihdamın çok büyük ağırlıkla kentlerde yoğunlaştığı, başta sendikalar olmak üzere işgücü piyasası kurumlarının örgütlenme süreçlerini tamamladığı, asgari ücret, iş güvenliği, işsizlik sigortası ve diğer sosyal güvenlik politikalarının uzun yıllar boyunca uygulama fırsatı bulduğu bir ortamda gündeme gelmektedir. Az gelişmiş ülkelerde ise, esneklik kavramı, olsa olsa kentsel istihdamın küçük bir parçası için geçerli olabilecek, genelinde ise olabildiğince esnek bir işgücü piyasaları yapısında gündeme getirilmektedir. Neoliberal küreselleşme süreci içinde kamu işletmelerinin hızla özelleştirilmesi ve kamu istihdamının daraltılması yolunda atılan adımlar da, diğer etkilerinin yanında bu kesimlerde daha yüksek bir örgütlenme düzeyine ulaşmış bulunan sendikaların daha da zayıflamasına yol açmış ve birçok ülkede reel ücret kayıplarına neden olmuştur.

Neoliberal küreselleşme sürecinin toplumsal cinsiyet açısından da önemli etkileri gözlenmiş ve kadınlara karşı ücret ve çalışılan işkolu bazındaki ayrımcılığı ortadan kaldırmak bir yana, daha da körüklediği ve kadın emeğinin üretim sürecine katılım biçimlerinin değişmesinde etkili olduğu görülmüştür. Kadınların milli gelir hesaplarına yansımayan, geçimlik ekonomi ve ev-içi üretime (ücretsiz) katkılarına ek olarak, gerek az gelişmiş ülkelerde gerekse sanayileşmiş ülkelerde küresel üretime de artan ölçülerde katıldığı gözlenmektedir. Kadınların toplam istihdam içindeki payı kimi Latin Amerika ve Uzak Doğu ülkelerinde, özellikle serbest bölgelerde ve sanayi ve son yıllarda artan oranlarda hizmetler sektöründe çok yüksek boyutlara ulaşmış, taşeron ve ev eksenli üretim biçimleri kadınlar

³⁴ Bkz., örneğin, Shafaeddin (1998).

³⁵ Örneğin, Latin Amerika’da tarım dışı istihdamın yarısına yakın bir bölümü kayıtdışı sektördedir.

arasında giderek yaygınlaşmıştır.³⁶ Kuşkusuz, bu süreç, son çeyrek yüzyılda önce Batı Avrupa'da ve daha yakın bir geçmişte de az gelişmiş ülkelerde yaygınlaşan işgücü piyasalarının esnekleşmesi süreciyle yakından ilgili olup işçi sendikalarının etkisizleştirilmesi ve ücretlerin düşük tutulması amacına yönelik bir gelişmedir.

Neoliberal küreselleşme sürecinin büyüme performansı da çok dengesiz bir görünüm içindedir. Az gelişmiş ülkelerin ortalama büyüme oranları ülkeler arasındaki derin farklılıkları gizlemektedir. Örneğin, Afrika'da, Güney Sahra ülkelerinin ve 1990'lı yılların ilk yarısındaki atılım dışında Latin Amerika ülkelerinin kazanımlarının bu açıdan son derece sınırlı düzeyde kaldığı görülmektedir. Öte yandan, bu dönemde hızlı bir büyüme gerçekleştirilen ülkelerin neoliberal küreselleşme süreciyle en fazla bütünleşenler değil, tam tersine Hindistan ve Çin gibi bu sürece daha ılımlı olarak yaklaşan ülkeler olduğu görülmektedir.³⁷

Gelir dağılımı ve yoksulluğa ilişkin göstergeler, sayısal verileri yayınlayan kuruluşlara göre de farklılık göstermekle birlikte, neoliberal küreselleşme döneminde gelir dağılımının gerek ülke grupları gerekse ülkeler içinde bozulduğu ve yoksulluğun artarak kaygı verici boyutlara ulaştığını göstermektedir. Nüfusun en düşük gelirli beşte birlik kısmının toplam gelir veya tüketim içindeki payı Brezilya ve Botswana'da % 2.2, Honduras ve Güney Afrika'da % 2.0, Sierra Leone'de ise % 1.1 gibi çok düşük seviyelerdedir.³⁸ Yoksulluk ise başta Güney Sahra ülkeleri olmak üzere birçok gelişmekte olan ülkede nüfusun önemli bir kesimini etkisi altına almıştır. Yoksulluk, Nijerya'da % 70.2, Zambiya'da % 63.7, Madagaskar'da % 49.1 ve Gana'da % 44.8 gibi çok yüksek oranlara ulaşmıştır.³⁹ Son yıllarda yüksek büyüme performanslarıyla dikkatleri üzerine çeken Hindistan'da ve özellikle Çin'de dahi eşitsizliklerin giderek arttığı gözlenmektedir. Her iki ülkede hızlı büyümenin, kırsal kesimde yaşayan geniş kitlelere ulaşmadığına dikkat çekilmektedir.⁴⁰

Gelir dağılımı ve yoksulluk konusundaki bu gelişmelerde hükümet politikaları etkili bir rol oynadı.⁴¹ Örneğin, Türkiye'de bu süreç içinde, önce ihracata yönelimi özendirmek amacıyla verilen ihracat teşvikleri, daha sonra da finansal serbestleştirme sürecinde kamu açıklarını kapatmak amacıyla yüksek reel faizle kamu iç borçlanması büyük rantlar yaratılmasında ve gelir dağılımının daha da bozulmasında belirleyici bir rol oynadı. Benzer bir biçimde, Rusya'da da, devlet eliyle yaratılan rantlar serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde gelir dağılımının kısa sürede hızla bozulmasına yol açtı.⁴²

Krizler

Sermaye piyasalarının serbestleşmesi ve giderek bütünleşmesi, ilk bakışta az gelişmiş ülkelerin finansman gereksinimleri açısından olumlu bir gelişme izlenimi yaratsa da finansal akımların yön ve miktarı konusundaki belirsizlikler, özellikle bu sürece yeterli kurumsal denetim mekanizmalarını kurmadan başlamış ülkelerde makroekonomik istikrarsızlığa ve kısa dönem finansal krizlere yol açtı. Krizler, Meksika, Doğu Asya ülkeleri, Rusya, Arjantin ve

³⁶ Bkz. Dedeoğlu (2004).

³⁷ Bkz. Öniş ve Şenses (2003).

³⁸ World Bank (2003a:254-55).

³⁹ Veriler günde 1 dolar bazındaki uluslararası yoksulluk çizgisine göre hesaplanan oranları göstermektedir. World Bank (2003:236-37).

⁴⁰ Bkz. Kahn ve Yardley (2004).

⁴¹ Bkz. Yeldan (2001).

⁴² Bkz. Bedirhanoğlu (2004).

Türkiye gibi ülkelerde önemli sosyoekonomik etkiler yarattı⁴³ ve giderek bütünleşen uluslararası finans piyasaları aracılığıyla diğer birçok diğer ülkede de etkisini hissettirdi. Krizden çıkış için IMF programlarının uygulamaya konmuş olması birçok durumda bütçe içinde sosyal harcamaların payının kısılması ve yoksullukla mücadele için kayıtdışı sektörde yaratılabilecek düşük ücretli istihdam olanaklarından, topluluklar arasındaki dayanışmadan ve başta kadınlar olmak üzere ailelerin kendi geliştirdikleri yoksullukla başetme stratejilerden medet umulması anlamına geldi.

Yolsuzluk

Neoliberal model öncesinde uygulanan içe-dönük müdahaleci iktisat politikalarına neoklasik iktisatçıların yönelttikleri en temel eleştirilerden birisi, bu modelin rant arayışlarını özendirerek çeşitli yolsuzluklara yol açmış olmasıydı. Oysa, neoliberal dönem bu tür davranışların birçok ülkede ayyuka çıktığı bir süreç oldu. Türkiye’de, 1980’li yıllara damgasını vuran banker krizi ve hayalî ihracat uygulamaları, sermaye hareketlerinin serbestleşmesini izleyen 1990’lı yıllarda ise, özellikle bankacılık kesimi üzerinde yoğunlaşan çeşitli yolsuzluklar ve eski sosyalist ülkelerin kapitalizme geçiş yıllarında gözlenen yasa dışı eylemlerin, mafyalaşma derecesine varan yaygın yolsuzluklara yol açması bu tür eğilimlerin en canlı örnekleri arasında yer aldı.

İktisat Üzerindeki Etkileri

Farklı bir düzlemde, neoliberal küreselleşme süreci değişik sosyal bilim dalları yanında iktisat üzerinde de etkili oldu. O kadar ki, neoklasik iktisat ve küreselleşmenin bu dönemde birbirini besleyen bir karşılıklı etkileşim içinde oldukları söylenebilir. Finansal serbestleştirme ve yapısal uyum gibi neoliberalizmin revaçta konuları iktisadın araştırma gündeminde önemli bir yer tutmaya başlarken neoliberalizmin almaşiksiz olarak sunulduğu iktisatta da neoklasik iktisadın tırmanışını hızlandırdı. İktisatçılar, özellikle ekonometrik çalışmalarının bulgularıyla neoliberalizmin çeşitli alanlarda yararlı sonuçlar yarattığı öngörüsüne güç kattılar. Neoliberalizmin, daha yükseliş yıllarında gözden düşürülen ve sanayileşmiş ülke üniversitelerinin ders programlarından koparılmış olan gelişme iktisadı giderek cılızlaştı. Varlığını sürdürdürebildiği yerlerde ise, neoklasik analizin pençesi altında tarihsel ve siyasal iktisat bakış açısından yoksun bir biçimde, bambaşka bir çehreye büründü.

Bu bölümdeki değerlendirmelerimiz küreselleşmenin çok tartışmalı bir konu olduğunu göstermiş ve neoliberal küreselleşme sürecinin sanayileşmiş ülkelerin çıkarları doğrultusunda düzenlenmiş unsurlarına dikkat çekmiştir. Bu süreç içinde, ulus devletlerin yetki alanının önemli ölçüde kısıtlandığına ve ekonomi gündeminin kısa dönem üzerinde yoğunlaştığına işaret edilmiş ve özellikle dış ticaret ve sermaye akımlarının az sayıda ülke üzerinde yoğunlaştığı ve birçok ülkenin ve bu ülkeler içindeki geniş kitlelerin bu sürecin dışında bırakıldığı vurgulanmıştır.

5) BEKLENTİLER VE KALKINMA ÇALIŞMALARI

Yukarıda ana hatlarını çizdiğimiz ve belli başlı sonuçlarına değindiğimiz neoliberal küreselleşme süreci, dünya nüfusunun yaklaşık dörtte üçünü oluşturan az gelişmiş ülkelerin kalkınma çabaları için elverişli bir ortam oluşturmamaktadır. Neoliberal küreselleşme

⁴³ Türkiye’de 2001 yılında yaşanan krizin sosyoekonomik etkilerine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Şenses (2003).

kalkınma amacıyla hemen her alanda büyük bir gelişki içindedir. Önemli bir kalkınma amacı olarak büyüme, kapitalizmin inişli çıkışlı devrevî hareketlerine duyarlı yabancı sermaye ve finansal akımlara bağlı bir belirsizlik içine itilirken, üretim yapısının sanayi lehine değiştirilme olasılığı son derece kısıtlanmış bir durumdadır. Özellikle son elli-altmış yıllık kalkınma deneyimi, sanayileşmiş ülkelerin kendi saflarına yeni ülkelerin katılımı konusunda son derece engelleyici bir tutum içinde olduklarını göstermektedir.⁴⁴ IMF, DB ve DTÖ aracılığıyla kurumsal düzlemde özellikle son çeyrek yüzyılda büyük bir ustalıkla oluşturulan “küresel düzen”i bu açıdan da değerlendirmek gerekmektedir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarından bu yana sanayileşmiş ülke saflarına katılabilen ülkeler Japonya ve bir ölçüde G.Kore ile sınırlı kalmıştır. Bu ülkelerin de sanayileşmiş ülkelerin, sosyalizmin Asya kıtasına yayılmasını önleme olarak özetlenebilecek siyasal çıkarları doğrultusunda verdikleri açık destekten yararlandıkları gözardı edilmemelidir.

Sanayileşme atılımıyla tamamlayıcı nitelikler taşıyan yerel teknolojik yeteneklerin geliştirilmesi konusunda da kayda değer bir gelişme görülmemektedir. Yoksulluk konusundaki gelişmeler retorik düzeyi yüksek ancak somut gelişmeler açısından son derece cılız bir görünüm içindedir. İşsizlik ve gelir dağılımı konusunda gerek ülke gerekse uluslararası düzlemde somut adımlar atma konusundaki isteksizlik ve kararsızlık geniş halk kitlelerinin yaşam koşullarında iyileşme sağlanmasını engellemektedir. Bunun gibi, demokrasi ve kurumsal yenileşme hedefi de “iyi yönetim” kavramının, üstelik geçmiş deneyimlerle çelişen ve inandırıcılık sorunu yaşayan dar sınırları içine hapsedilmiş bir görünüm içindedir. Son çeyrek yüzyılda yaşananlar sermayenin uluslararası ve ulusal düzlemlerde hakimiyetini artırdığı ve yeni güç odakları oluşturduğu bir süreç olmuştur. Bu süreçten zarar görenlerin tepkileri ise aynı düzlemlerde körüklenen depolitizasyon yoluyla törpülenmiş ve giderek cılızlaştırılmıştır.

Kalkınma ağırlıklı bir gündem oluşturma istek ve iradesi gerek ulusal gerekse uluslararası düzlemde zayıf bir görünüm içindedir. Dünya ekonomisinin önümüzdeki dönemlerdeki büyüme hız ve biçimi ve özellikle bu konuda belirleyici bir konumda olan ABD ekonomisinin Irak’ın işgali sonrasında nasıl bir seyir izleyeceği belirsizliğini korumaktadır. Dünya petrol fiyatlarının yukarı bir trend içinde gösterdiği büyük dalgalanmalar bu belirsizliği daha da artırmaktadır. Dünyanın birçok yerinde sıcak çatışmaların ve uzlaşmazlıkların sürmesi dünya barışını ve ekonomik istikrarı tehdit etmektedir. Öte yandan, Soğuk Savaş’ın ertesinde oluşan “tek kutuplu” uluslararası ortam, bundan sadece otuz yıl önce, 1974 yılında, sömürgecilik dönemlerindeki kayıplarına karşı sanayileşmiş ülkelere tazminat talep etmek için Birleşmiş Milletler kararları çıkartmaya kadar varan bir güce ulaşan az gelişmiş ülkelerin yeni bir güç olarak ortaya çıkmaları için çok elverişli görünmemektedir.

Sanayileşmiş ülkelerin, uluslararası kuruluşlar aracılığıyla ekonomik alanın da çok ötesinde siyasal ve kurumsal alanlara taşınan müdahalesine karşın, az gelişmiş ülkelere yardım konusunda büyük bir isteksizlik içinde oldukları açıkça ortadadır. Bu ülkelere yönelik dış yardımların sanayileşmiş ülkelerin askerî harcamalarının ve tarımsal desteklerinin çok altında kaldığı⁴⁵ ve miktarının giderek azaldığı görülmektedir. 1996-2001 döneminde, başlıca sanayileşmiş ülkelere yapılan Kalkınma Yardımı Komisyonu üyelerinin toplam dış yardımları 55,622 milyon dolardan 52,336 milyon dolara, milli gelire oran olarak da %0.25

⁴⁴ Bkz. Chang (2003).

⁴⁵ Sanayileşmiş ülkelere bir inek için verilen desteklerin bir Afrikalı’ya düşen dış yardımın altında kaldığı çok çarpıcı bir şekilde ifade edilmektedir.

den %0.22'ye düşmüştür.⁴⁶ Yardımların giderek “iyi yönetim” gibi belirli koşullara bağlı olarak verildiği ve borç geri ödemeleri dikkate alındığında bunların gerçek değerinin daha da az olduğu gözlenmektedir.

Neoliberal küreselleşmenin yukarıda ana hatlarıyla özetlenen temel olumsuz etkileri ve ardarda gelen krizler uluslararası finans kuruluşlarının, onların arkasındaki sanayileşmiş ülkelerin ve giderek bütün küresel düzenin sorgulanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu sorgulama sürecine, az gelişmiş ülkelere ek olarak Irak'ın işgali sırasında siyasal platformda kimi sanayileşmiş ülkelerin de katıldığı görülmüştür. Aralarındaki amaç ve yöntem farklarına karşın değişik ülkelerdeki neoliberal küreselleşme karşıtı gruplar uluslararası platformda tepkilerini dile getirirken, neoliberal küreselleşme sürecinin baş aktörlerinin de bu eleştiriler karşısında yeni bir durum değerlendirmesi yapmak zorunda kaldığı görülmektedir.⁴⁷ Uluslararası finans kuruluşlarına yakın çevrelerden gelen ve Asya Krizi sonrası hız kazanan eleştiriler çerçevesinde geliştirilen ve yoksullukla mücadele, eğitim, regülasyon gibi alanlarda devlet ve piyasa işbirliğini önemseyen ancak ulusal ve uluslararası güç ilişkilerini veri olarak alan ve çözüm yolunu uluslararası düzlemde çok az gelişmiş ülkelerin kendisinde arayan ve Washington Sonrası İttifak olarak adlandırılan yaklaşımı da bu sorgulama sürecinin bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür.⁴⁸

Bu gelişmeler ışığında, küreselleşme sürecinin duraksaması veya tersine çevrilme olasılığını gözlerden uzak tutmamak gerekir. Birinci küreselleşme dalgasının, değişik düzeylerde gelir dağılımındaki bozulmaların da etkisiyle⁴⁹ sona ereceğini çok sayıda gözlemcinin önceden tahmin edemediği söylenebilir. Daha yakın tarihten bir örnek vermek gerekirse, bugünün geçiş ekonomilerinde sosyalizmin çöküşünü sistemin yaşadığı sorunları yakından izleyen gözlemcilerin dahi öngöremediğini söylemek mümkündür. Bu nedenle, bugünün kaygan zemininde gelecekle ilgili öngörülerde bulunmanın güçlükleri asla gözardı edilmemelidir. Geleceği öngörmek çok kolay olmamakla birlikte çeşitli olasılıklar üzerinde durulabilir.

Uluslararası sermaye arasındaki çıkar farkları, bloklar ve Çin gibi rekabet gücünde son yıllarda önemli artışlar gerçekleştiren ve dünya ekonomisi içinde çok güçlü bir konuma ulaşan ülkeler arasındaki çatışmalar son çeyrek yüzyılda hızlanan liberalleşme eğilimlerinin duraksamasına ve hatta tersine çevrilmesine yol açabilir. Özellikle dış ticaret serbestleştirmesinin olumsuz etkileriyle karşılaşan ve sanayileşmiş ülke piyasalarına korumacı duvarları aşırıp girmekte zorlanan az gelişmiş ülkelerin ve sanayileşmiş ülkelerin kendi aralarında kızışma potansiyeli gösteren, uluslararası rekabet gücüne dayalı uzlaşmazlıklar yeni bir korumacı dalgayı ateşleyebilir. Doğrudan yabancı sermaye akımlarının “spekülâtif yatırım ve finans alanındaki hizmetlere” yönelmesi, imalat sanayiinde de yeni yatırımlardan çok “şirket birleşmeleri ve şirket satınalmaları” doğrultusunda gelişme göstermesi, bu akımların ve onlarla ilişkilendirilen çokuluslu şirketlerin kalkınma sürecine katkılarının daha çok sorgulanmasına yol açabilir. Benzer bir biçimde, finansal krizlerden doğrudan veya etkilerin bir başka ülkeden sıçraması yoluyla dolaylı olarak etkilenen ülkelerin karşılaştıkları olumsuzluklar finansal serbestleştirmenin de bu açıdan giderek daha çok sorgulanması

⁴⁶ World Bank (2003a: 262).

⁴⁷ Dünya Bankası'nın 1993 Doğu Asya Raporu ve yapısal uyum programlarının Afrika'daki başarısızlığını uygulama ve yönetim başarısızlıklarıyla ilişkilendiren 1994 Afrika Raporu'nun bu doğrultudaki gelişmelerin ilk habercisi olduğu söylenebilir.

⁴⁸ Bu noktada bkz. Öniş ve Şenses (2004).

⁴⁹ Bkz. Williamson (1997).

anlamına gelebilir. Finansal serbestleştirmeye çok dikkatli yaklaşan veya bu sürece girdikten sonra finansal akımları çeşitli yollardan denetim altına almaya çalışan ülkeler bu doğrultudaki gelişmelerin birer habercisi olabilir. Belki en önemlisi, değişik sanayileşmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki artan güç ve refah farkları, küreselleşme sürecinin yararlarının ulaşamadığı bölge ve ülkelerde ve sanayileşmiş ve azgelişmiş ülkelerin kendi içlerinde artan eşitsizliklerin ortaya çıkarması olası sosyal çalkantılar ve siyasal tepkiler neoliberal küreselleşme sürecinin önüne, boyut ve nitelikleri önceden kestirilemeyecek yeni engeller çıkarabilir.

Bu bağlamda üzerinde önemle durulması gereken bir başka nokta, sanayileşmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki simetrik olmayan ilişkilere kaynaklık eden güven bunalımıdır. Daha birkaç yüzyıl önce Latin Amerika'yı sömürgeleştirerek "yağma, köleleştirme, doğal kaynakların sınırsız sömürsü" gibi bir dizi olumsuzluğa neden olan sanayileşmiş ülkelerin bugün çevrenin korunması, insan hakları, hukukun üstünlüğü, yoksullukla mücadele konularınının bayraktarlığına soyunmaları ilk bakışta olumlu bir gelişme olarak görünse de geçmişte bu olumsuz etkilerle karşı karşıya kalmış ülkelerde haklı olarak kuşkuyla karşılanabilmektedir. Daha yakın bir geçmişte, Doğu Asya ülkelerinin birçoğunun 20. yüzyılın önemli bir kısmında sömürgeleştirilmiş olması da bu ülkelerin bağımsızlıklarına kavuşur kavuşmaz milliyetçi iktisat politikaları uygulamaya başlamalarında kuşkusuz etkili olmuştur.

Azgelişmiş ülkelerle sanayileşmiş ülkeler arasındaki güven bunalımının kaynakları yukarıdekilerle sınırlı değildir. Brezilya'da köleliğin yakın sayılabilecek bir geçmişe kadar sürerek ancak 1888 yılında kaldırıldığı bu bağlamda gözardı edilmemelidir. Bunun gibi, sanayileşmiş ülkelerle ilişkilerin ergeç azgelişmiş ülkelerin artan borçluluğuyla sonuçlanması bir raslantı olarak değerlendirilmemelidir. Artan borçluluğun ise, alacaklı ülkelerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde olduğu gibi devlet gelirlerine el konulmasından, 1862 yılında, Fransızların İngiliz ve İspanyolların desteğinde alacaklarını bahane ederek Brezilya'yı işgal etme örneğinde olduğu gibi⁵⁰ doğrudan askerî harekâta kadar uzanan farklı müdahale biçimlerine yol açmış olması güven bunalımına kaynaklık eden çok sayıdaki örnekler arasında sayılabilir.

Tarihsel analiz, azgelişmiş ülkelerin geçmişte dünya ekonomisine eklememesinin farklı biçimler alabildiğini, Arjantin'in tahıl ve et mamullerindeki mukayeseli üstünlüğünden yararlanmak isteyen emperyalist güçlerin bir yandan bu ticareti olanaklı kılacak demiryolu inşasına ağırlık verirken diğer yandan Pampalardaki yerli halkın silah yoluyla topraklarından çıkarılmasında sakınca görmediğini gözler önüne sermesi açısından da gereklidir.⁵¹ Başta ABD olmak üzere sanayileşmiş ülke devletlerinin kendi sermayedar ve dış yatırımcılarının çıkarlarını korumak için değişik bölgelerde otoriter rejimleri yaygın olarak desteklemeleri, bu çıkarlara aykırı davranışlar görüldüğünde doğrudan müdahale veya askeri darbelere destek vermeleri günümüze kadar süregelen davranış biçimleri arasındadır. Bu derece derin izler taşıyan güven bunalımının serbestleştirmeye dayalı bugünkü uluslararası ekonomik düzen ve ilişkiler karşısında önemli bir engel oluşturma olasılığı gözlerden uzak tutulmamalıdır.

Azgelişmiş ülkelerdeki çevre tahribatının yoksullukla ilişkili olduğu, bu ülkelerdeki çevre tahribatının bir kısmının kirli sanayilerin çokuluslu şirketler yoluyla azgelişmiş ülkelere taşınmış olmasının ve çevreyi koruma politikalarının daha gevşek olduğu bu ülkelerin azgelişmiş ülkelere atık deposu olarak görülmesi eğiliminden kaynaklandığı gözardı

⁵⁰ Bkz. Öztürk ve de Olivier (2004).

⁵¹ Bkz. Öztürk ve de Olivier (2004).

edilmemelidir. Sermayenin çokuluslu şirketler yoluyla serbest dolaşımını ve sanayilerin yer değiştirme sürecini hızlandıran ve az gelişmiş ülkelerin kirliliği sanayiler üzerinde yoğunlaşmasına yol açan bir süreç olarak küreselleşmenin ekolojik etkilerinin de giderek önem kazanması beklenebilir. Bugünkü nüfus artış oranlarının, büyüme ve sanayileşme gereksinimi çok daha büyük olan az gelişmiş ülkelerin dünya nüfusu içinde daha da büyük bir paya sahip olacağını göstermesi bu konunun önemini daha da artırmaktadır. Öte yandan, ekolojik duyarlılığın az gelişmiş ülkelerin kalkınma çabaları önünde yeni bir engel oluşturmamasına özen gösterilmelidir.

Kalkınma Çalışmalarının Geleceği

Mevcut kalkınma tartışmaları birkaç belirgin prototip üzerinden yapılmaktadır. Son yıllarda bu tartışmaların ağırlıklı Doğu Asya ve Latin Amerika üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu deneyimler gerçekten de çok önemli ve öğretici unsurlar taşımaktadır. Öte yandan, son yarım yüzyıllık kalkınma deneyiminin bize verdiği belki en temel mesaj, kalkınma deneyimlerinin çeşitliliğidir. Bu çeşitlilik öylesine büyüktür ki, prototip olarak gösterilen yukarıdaki iki model içinde dahi çok farklı deneyimlere rastlamak mümkündür. Örneğin, dışa dönük gelişme gösteren birinci grup ülkeler arasında yer alan G. Kore ve Tayvan gibi ülkelerin deneyimleri, ikinci grupta yer alan Malezya, Tayland ve Endonezya'dan önemli ölçüde ayrılmaktadır. Hatta G. Kore ve Tayvan deneyimlerinin dahi birbirinden kayda değer ölçülerde farklılaştığı bilinmektedir.

Bu çeşitlilik örneklerini artırmak mümkündür. Geçiş ekonomileri olarak adlandırılan eski sosyalist ülkeler, sosyalizm döneminde olduğu gibi, geçiş sürecinin hızı, biçimi ve etkileri ile uluslararası finans kurumlarının “standart reçetelerine uyum” derecesi açısından da birbirlerinden önemli ölçüde ayrıştılar. Neoliberal küreselleşmenin etkileriyle karşı karşıya kalan ülkeler dahi en başta, Çin ve Hindistan olmak üzere reformların zamanlaması, sırası, hızı, kapsamı ve etkileri açısından farklılıklar gösterdiler. Neoliberalizm, kalkınma sürecinin serbest piyasa ağırlıklı liberal demokrasiyle sonuçlanan doğrusal bir süreç olduğu görüşünü ısrarla savunurken değişik ülkelerin tarihsel deneyimleri kalkınma için tek bir yol olmadığını açıkça kanıtlamış bulunmaktadır.

Bu deneyim çeşitliliğine karşın tartışmaların belirli ülkeler üzerinde odaklanmaya devam ettiği ve tek bir ülke üzerinde yapılan tartışmaların da benzer bir biçimde yine belirli kentler/bölgeler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Gerek ulusal gerekse uluslararası düzlemlerde ekonomik ve siyasal güç odaklarını ön planda tutan, diğerlerini âdeta yok sayan bu “genel geçer” yaklaşım, kaçınılmaz olarak bunların ötesindeki çok önemli yerel dinamiklerin ortaya çıkarılmasını engellemektedir. Kalkınma İktisatçıları dahi, örneğin Honduras'ta, neler olup bittiğini incelemek bir yana merak dahi etmez bir görünüm içindedirler. Bunun gibi, Türkiye'de örneğin, Bilecik, bu “yoklar” listesinde yer almaktadır. Oysa, iktisadın genel kuralları buralarda da geçerli olmuş olsa bile piyasaların işleyişi, yerel ekonominin değişik birimlerinin birbirleriyle karşılıklı etkileşimi çok önemli farklılıklar gösterebilir. Bu durum, “genel geçer” kavramları daha dikkatli kullanmamıza ve onlara farklı anlamlar yükleyerek kavramsal zenginleşmeye yol açabilir.

Ülkeler arasında kalkınma deneyimleri açısından gözlenen bu çeşitlilik kurumsal alanda da kendini göstermektedir. Tarihsel, kültürel ve sosyal unsurların birikimli etkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan kurumsal yapılar sanayileşmiş ülkeler arasında dahi önemli farklılıklar göstermektedir. Örneğin, işgücü piyasaları açısından Batı Avrupa'nın “fırsat

eşitliğini ve toplumsal dayanışmayı” amaçlayan kurumsal yapısı ABD’de “bireysel risk ve fırsatları” ön planda tutan yapıdan önemli ölçüde ayrılmaktadır.

Bugünkü küresel düzenin mimarlığını ve şimdilerde de “baş yürütücüsü” işlevini üstlenen uluslararası kuruluşların bu çeşitliliği bütün boyutlarıyla kavramaları ve denetlemeleri olanaksızdır. Bu nedenle ülke deneyimlerinin bölgeler/kentler ve hatta daha alt düzeyde yerleşim yerleri ve buralarda yaşayan, başta kadınlar olmak üzere dezavantajlı konumdaki kesimler bazında çok daha ayrıntılı olarak incelenmesinde yarar vardır. Genel makroekonomik çalışmaların yanında kentlerin ve onların alt birimlerinin bu çerçevede daha iyi incelenmesi gelişme deneyiminin birörnek kalıplara ve bu arada neoklasik iktisat yaklaşımının dar sınırlarına sığmayacak kadar zengin olduğunu gösterecektir.

Beş yıldızlı otellerin lobilerinden, bilmem kaçınıcı “gözden geçirmeye” giden, ülke gerçeklerinden uzak sorumsuz yabancı kuruluş ve uzmanların devrinin er geç kapanacağı bir döneme geçilmesi kaçınılmaz görünmektedir. Yerli iktisatçıların ve karar alıcıların kendi sorunlarına sahip çıktıkları ve politikaların belirlenmesinde ağırlıklarını hissettirdikleri bir dönemin başlaması beklenebilir. Ülkelerin dışarıdan dayatılan “genel geçer” reçeteleri edilgen bir biçimde kabullenmek yerine kendilerine has çözüm yollarını ve özgün modellerini oluşturabilecekleri daha kalkınmacı bir döneme girmeleri olasıdır.

Bu gelişmeler, temel bir bilim dalı olarak iktisadın kalkınma sorunsalından giderek uzaklaşmış olduğunu ve yetersizliğini gündeme getirebilir. İktisadın toplumsal tartışmalarda giderek etkisizleşmesinin önemli bir nedeni, ekonomik yaşamda olup bitenleri salt bir teknisyen gözüyle izlemeye yönelmesi ve bu gelişmelerin arkasındaki daha önemli ve belirleyici siyasal güçler dengesi ve çıkar ilişkilerini yaptığı değerlendirmelere katma konusundaki isteksizlik ve tembelliktir. Bu süreç, farklı bir iktisat anlayışının doğmasına da kaynaklık edebilir. İktisadî olguların tarihsel, kurumsal, sosyal ve siyasal boyutlarından koparılarak birkaç denklem, nicelleştirilmeye elverişli parametre ve istatistiksel değere indirildiği yaklaşımların sığılığı bütün çıplaklığıyla ortaya çıkabilir. Bu yeni anlayışın ortaya çıkmasına, uğraştığı konular gözönüne alındığında en başta Kalkınma İktisadı önderlik edebilir. Bu da belki bir yandan, neoklasik iktisadın hâkimiyetine girmeden önce uzun dönem büyüme ve bölüşüm sorunlarını temel uğraş alanları olarak kabullenmiş iktisadın bir anlamda aslına dönüşünü simgelerken diğer yandan iktisat dışındaki sosyal bilimlerin etki alanını genişletebilir ve disiplinler arası işbirliği olanaklarını artırabilir.

Neoklasik iktisadın matematiksel modellerinin az gelişmiş ülkelerin karmaşık sosyal ve kurumsal yapılarını, bu ülkeler arasındaki, bir kısmı farklı tarihsel deneyimlere dayanan çeşitliliği anlamak açısından yeterli bir çerçeve oluşturamadığı açıkça ortadadır. Böyle bir iktisat yaklaşımında, iktisat politikalarının da etkisiyle biçimlenen sermaye birikim süreçleri, toplum içi sınıf ve güç ilişkileri ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan ulusal ve uluslararası düzeydeki güçler dengesi ve bunları tarihsel süreç içinde yakından etkileyen sömürgecilik, emperyalizm gibi olgular yer bulamamaktadır. Oysa, son birkaç yüzyılın tarihi, ekonomi politikalarının belirlenmesinde sanayileşmiş ülkelerin uluslararası konjonktür tarafından biçimlenen siyasal ve ekonomik çıkarlarının çok etkili bir rol oynadığını göstermektedir. Tarih, bugünü daha iyi anlamamızın ve değerlendirmemizin en temel araçlarından biri olduğuna göre, bugün, örneğin, Latin Amerika’da salt iktisadi alana yöneldiğimizde dahi olup bitenleri daha iyi anlamamızın önkoşulunun, bu ülkelerin son dört yüzyılda yaşadıkları sömürgecilik ve emperyalizm dönemlerini neden ve etkileriyle birlikte özümsemek olduğu unutulmamalıdır. Bu dönemlerin geride bıraktığı sosyoekonomik düzenin, başta devlet olmak üzere bugünkü kurumsal ve hatta demografik yapının, toprak düzeninin ve servet ve gelir

dağılımının oluşmasındaki rolü gözardı edilmemelidir. Bugünün, artan borçluluk karşısında ekonomi politika yetkesinin alacaklı ülkelere ve uluslararası finans kuruluşlarına geçme süreci de, bu tarihsel bakış açısıyla kuşkusuz çok daha net olarak anlaşılacaktır.

6) SONUÇ

Küreselleşme, kavram olarak yeryüzündeki insanların, iktisadî, sosyal, kültürel ve siyasal alanlarda birlikteliğini, bu alanların herbirinde artan ilişkilerini amaçlayan bir süreçtir. Bu anlamda, karşı durmak bir yana, olsa olsa desteklenmesi gereken ve özlenen bir olgudur. Üstelik bilişim ve iletişim teknolojilerindeki büyük atılımın da katkısıyla ekonomik, sosyal, siyasal ilişkilerin yaygınlaşması ve ekonomik etkinlikteki artış gibi kayda değer olumlu etkileri de olan bir süreçtir. Ancak neoliberal küreselleşmenin dünya ekonomisinin hızlı teknolojik gelişme sürecinden güdülenen ve kendi dinamiklerinden kaynaklanan unsurlarını son çeyrek yüzyılda uluslararası kuruluşların çabalarıyla körüklenen “düzenlenmiş” unsurlarından ve bunlara bağlı olarak olumlu etkilerini olumsuzlardan ayıklamak gerekir.

Bu çalışmada dış dinamikler ön plana çıkarılmış olsa da, bu iç karar mekanizmalarının önemsiz olduğu anlamına gelmemelidir. Tersine, hükümetlerin uluslararası finans kuruluşlarının telkinlerine uyum derecesi büyük ölçüde iç dinamiklerin belirlediği bir konudur. Bu nedenle, neoliberal politikaların bu ölçüde yaygınlaşmasını salt dış baskılara bağlamak da yanlış olur. Bu bağlamda, az gelişmiş ülkelerde uluslararası kuruluşların politikalarını ve temel söylemini hararetle savunan farklı ancak çok etkili kesimlerin varlığı da gözardı edilmemelidir.

Bu çalışmada tartışılan, bu sürecin neoliberal bir bakış açısıyla uluslararası sermayenin çıkarlarını ön planda tutan ve ulus devletleri de bu amaç doğrultusunda biçimlendirme doğrultusunda son çeyrek yüzyılda sanayileşmiş ülkeler ve onların uluslararası düzlemde sözcülüğünü ve savunuculuğunu yapan DTÖ, IMF ve DB gibi kuruluşlar tarafından bilinçli olarak düzenlenen ve yaygınlaştırılan biçimdir.

Bu çalışma, neoliberal küreselleşmenin bu süreç içindeki uygulamalarının olumsuz sonuçlarını ortaya koymakla birlikte asla bir “eskiye dönüş” arayışı içinde değildir. Bu dönemde yaşananlar ülkelerin ve bütünüyle dünyanın sosyal, ekonomik ve hatta siyasal yaşamında çok önemli değişikliklere yol açmış, yeni çıkar grupları ve kendi amaçlarına yönelik derin kurumsal etkiler yaratmıştır. Çeyrek yüzyıllık neoliberal küreselleşme sürecinin olumsuz etkileri açık seçik ortadadır. Bu sürece kendini kayıtsız şartsız kapıranlarla, daha dikkatli ve seçici yaklaşanların sosyoekonomik göstergeleri dahi bu sürecin kaçınılmazlığına gölge düşürecek niteliktedir. Bu nedenle amaç, bu dönüşümün olumsuz etkilerini ince bir süzgeçten geçirmek ve bu dönemdeki öğrenme sürecini iyi değerlendirerek yeni bir senteze ulaşmak olmalıdır. Bu sentez arayışında neoliberal küreselleşme öncesindeki öğrenme süreci de önemli katkılar sağlayabilir. İhracat artışları için etkin ithal ikamesinin gerekli olduğu, sanayileşme başta olmak üzere kalkınma amaçlarının gerçekleştirilmesinde devlet müdahalesinin etkili olabileceği, kamu girişimciliğinin önemli ekonomik ve sosyal öğrenme etkileri yaratarak yenileşme işlevi üstlenebileceği gözönünde bulundurulmalıdır. Bunun gibi, sosyalizm deneyiminin, siyasal özgürlükler başta olmak üzere çeşitli eksikliklerine karşın hızlı sanayileşme temelinde hızlı büyüme, tam istihdam, makroekonomik istikrar, sağlık, eğitim, konut ve diğer sosyal hizmet alanlarındaki başarıları gözardı edilmemelidir. Farklı bir açıdan, bağımlılık okulunun ulusal ve uluslararası düzlemlerde güçler dengesine verdiği önemin bugünü anlama çabalarına ışık tutacak nitelikler taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır.

Unutulmamalıdır ki, küreselleşme bir defalık bir olay değil, kendi kendini besleyen bir süreçtir. Bu süreç burada işaret edilen olumsuz etkileri kaçınılmaz olarak artıracığından köklü bir biçimde yeniden düşünmeyi gerektirmektedir. Nasıl ki neoliberal küreselleşme küresel bir tasarımın sonucunda ortaya çıkabilmiş ve yaygınlaşabilmişse onun olumsuz etkilerinden kurtuluş yolları da ilk plânda küresel arayışlar gerektirecektir.

Bu sürecin yarattığı dengesizlik ve sorunların giderilmesi, doğaldır ki bu sürecin ortaya çıkmasında ve körüklenmesinde başat bir rol oynayan uluslararası ve ulus devletler içindeki güçler dengesiyle yakından ilişkilidir. Radikal reformdan yana olanlar, önerilerini “gerçekçi değil” eleştirilerinin yoğunluğu ve uygulama kısıtlarına karşın mevcut gündemin kısır çerçevesi içinde tutmak zorunda değildir. Uluslararası finans kuruluşlarının finansal yaptırım güçlerinin etkisiyle dünyanın büyük bir kısmına yayılmış neoliberal bakış açısının bu çalışmada en başta tanımlanan biçimiyle kalkınmacı bir nitelik kazanması beklenemez. Çözüm arayışlarının ekonomik alanın ötesinde, ulusal ve uluslararası güçler dengesinin ve uluslararası kuruluşların demokratikleşmesi, azgelişmiş ülkelerin ve ülkeler içinde yoksulların sesinin daha çok duyulmasına olanak verecek bir ortamın oluşturulması doğrultusunda sürmesi gerekmektedir. Bugünkü uygulama biçimiyle demokrasinin sağladığı koşulların, yoksulların ve neoliberal küreselleşme sürecinden yeterince yararlanamayan ve zarar gören diğer kesimlerin seslerinin duyulması için gerekli ancak yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Bunun yerini daha küçük ölçekteki yerleşim yerlerinin varlığının hissedilebileceği merkeziyetçi olmayan yeni bir demokrasi anlayışına bırakması gereği açıkça ortadadır. Bu süreçte en başta azgelişmiş ülkeler yanlısı uluslararası örgütlerle, aynı doğrultudaki uluslararası sivil toplum örgütlerinin ve sanayileşmiş ülkelerdeki siyasal partiler ve diğer siyasal hareketlerin oluşturacakları güçbirliğinin etkili bir rol üstlenmesi gerekmektedir. Küreselleşme karşıtı hareket bu doğrultuda atılmış bir ilk adım olabilir.

Küreselleşme sürecini kalkınma için daha elverişli bir duruma getirme için katedilmesi gereken yol uzun ve çetindir. İnsanlığın çok büyük bir kısmını yakından ilgilendiren bu yolun başarıyla katedilmesi için yola çıkmak gerekmektedir. Bu mutevazı çaba dahi, son yirmi yirmi beş yılın yarattığı yılgın ortamı bu yönde değiştirmek için önemli bir adım sayılmalıdır.

KAYNAKLAR

Adelman, I ((2000), Fifty Years of Economic Development: What have we Learned? (teksir). www.worldbank.org/research/abcde/eu_2000/pdf/files/adelman.pdf

Arıkan, H. ve Kar, M. (2004), Merkezi ve Doğu Avrupa ile Baltık Ülkelerinin Avrupa Birliği'ne Ekonomik ve Politik Entegrasyonu, 11. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşat (2004) içinde.

Bairoch, P. ve .Kozul-Wright, R (1996), Globalization Myths: Some Historical Reflections on Integration, Industrialization and Growth in the World Economy, UNCTAD Discussion Papers, No.113, March 1996. R.Kozul-Wright ve R.Rowthorn (der), Transnational Corporations and the Global Economy, London: MacMillan,1998, içinde de basıldı.

Bedirhanoglu, P.(2004), Gorbaçov'dan Yeltsin'e Rusya'da Farklı Reform Pratikleri ve Neoliberalizm, 9. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşat (2004) içinde.

Chandrasekhar, C.P (2003), Finance and the Real Economy: The Global Conjecture, *Canadian Journal of Development Studies*, XXIV, (2), 215-27.

Chang, Ha-Joon (2003), Kicking Away the Ladder: Infant Industry Promotion in Historical Perspective, *Oxford Development Studies*, 31, No.1, 21-35.

Dedeoğlu, S. (2004), Dünya Ekonomisi ve Hayatta Kalmanın Feminizasyonu: Toplumsal Cinsiyet, Kalkınma ve Küreselleşme, 3. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşıat (2004) içinde.

Dedeoğlu, S. ve Subaşıat, T (2004), *Kalkınma ve Küreselleşme*, Bağlam, İstanbul. (basılacak).

Ebiri, K. (1985), Turkish Apertura, H. Ramazanoglu (der.) *Turkey in the World Capitalist System : A Study of Industrialisation, Power, and Class*, Gower: Aldershot, içinde, 98-129.

Güneş, H. (2004), Post-Sovyet Orta Asya Kalkınma Modelleri:Yapısal Dönüşümün Karşılaştırmalı Analizi, 10. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşıat (2004) içinde.

Kahn, J. ve Yardley, J. (2004), Amid China's Boom, No Helping Hand for Young Qingming, *New York Times*, 1 Ağustos.

Kleinknecht A. ve ter Wengel, J. (1998), The Myth of Economic Globalization, *Cambridge Journal of Economics*, 22, 637-47.

Marin, M.C. (2004), Ekolojik-Ekonomik bir Perspektiften Sürdürülebilir Kalkınma Çabaları, 5. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşıat (2004) içinde.

Öniş Z. ve Şenses F.(2003), Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus: A Critical Appraisal, Economic Research Center, Middle East Technical University, Çalışma Raporu, No. 03/09.

Öztürk, Ö. ve de Olivier, C. (2004), Latin Amerika'da 'Kalkınma': Kapitalistleşme Deneyimlerine Tarihsel Bir Bakış, 6. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşıat (2004) içinde.

Shafaeddin,M (1998), How Did Developed Countries Industrialize? The History of Trade and Industrial Policy: The Cases of Great Britain and the USA, UNCTAD Discussion Papers, No. 139.

Smith, D. (2004), Sosyal Dışlanma ve Sosyal Politika: Britanya'ya Tarihsel Bakış, 4. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşıat (2004) içinde.

Singh, A. (1984), The Interrupted Industrial Revolution of the Third World: Prospects and Policies for Resumption, *Industry and Development*, 12, 43-68.

Subaşıat, T. (2004), Küreselleşme ve Devletin Rolü, 2. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşıat (2004) içinde

Subaşıat, T. (2004a), Bretton Woods Kurumları Bağlamında Doğu Asya Mucizesi ve Kriz, 8. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşıat (2004) içinde.

Sundaram, J. (2003), Globalization, Liberalization and Equitable Development: Lessons from East Asia, Cenevre, UNRISD, e ilişkin tanıtım yazısı, <http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/0/5A845EBED2DF5750C1256D7200462727?OpenDocument>.

Şenses, F., (1996), Gelişme İktisadı ve İktisadî Gelişme: Nereden Nereye? *Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi*, F.Şenses (der.) İletişim: İstanbul, içinde, 93-128.

Şenses, F. (2001), *Küreselleşmenin Öteki Yüzü- Yoksulluk*, İletişim: İstanbul.

Şenses, F. (2003), "Economic Crisis as an Instigator of Distributional Conflict: The Turkish Case in 2000-2001". *Turkish Studies*, Vol.4, No.2 ,92-119; ve *The Turkish Economy in Crisis*, Ziya Öniş ve Barry Rubin (der.), Frank Cass, London, 2003, içinde, 92-119.

Wade, R.H. (2003), What Strategies Are Viable for Developing Countries Today? The World Trade Organization and the Shrinking of 'Development Space', *Review of International Political Economy* 10 (4), 621-44.

Williamson, J.G (1997), Globalization and Inequality, Past and Present, *The World Bank Research Observer*, 12, 2, s.117-35.

World Bank (2003), *World Development Report 2003*, World Bank: Washington D.C.

World Bank (2003a), *World Development Report 2004*, World Bank: Washington D.C.

Yeldan, E. (2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim: İstanbul.

Yetim, N. ve Azman, A. (2004), Doğu Asya Mucizesi'nin Sonu mu?, 7. Bölüm, Dedeoğlu ve Subaşat (2004) içinde.

Yusuf, S. (2001), Globalization and the Challenge for Developing Countries, World Bank, Haziran, DECRG.
<http://www1.worldbank.org/economicpolicy/globalization/documents/wps2168.pdf>